ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919

Elmi Tədqiqat

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Scientific Research

International Scientific Journal

ELM VƏ TƏHSİLDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR
XV TEZİSLƏR TOPLUSU

MODERN REQUIREMENTS IN SCIENCE AND EDUCATION
XV THESES COLLECTION

ELMİ TƏDQİQAT
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELM VƏ TƏHSİLDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR
XV TEZİSLƏR TOPLUSU

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

SCIENTIFIC RESEARCH
International Scientific Journal

MODERN REQUIREMENTS IN SCIENCE AND EDUCATION
XV THESES COLLECTION

(12.08.2025)

Bakı – Baku
2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 3104-4670
e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan

Məsul katib

Assos. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort Universiteti / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Duken MASSİMXANULİ, R.B.Süleymanov adına Şərqşünaslıq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Meteoroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Arzu SƏRDARLI, Kanada Birinci Millətlər Universiteti / Kanada
Prof. Dr. Qərib MÜRŞÜDOV, Molekulyar Biologiya Tədqiqat İnstitutu / Böyük Britaniya
Prof. Dr. Həmzəağa ORUCOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Cavid QASIMOV, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Türkiyə
Prof. Dr. Leyla İMAMƏLİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Ali AZQANİ, Tayler Texas Universiteti / ABŞ
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Nəvai adına Dövlət Pedaqogika İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Əliş AĞAMİRZƏYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səyyarə SADIXOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HÜSEYNOV, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İsmayıl MÜRSƏLOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elmar XƏLİLOV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zabitə TEYMURLU, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İradə KƏRİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səbinə TARVERDİYEVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbib MİRZƏYEV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Günay MƏMMƏDOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sadıq QARAYEV, ARETN, Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aygün SULTANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəlalə ZEYNALOVA, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fəxrəddin AĞAYEV, Əkinçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu /Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti / Özbəkistan
PhD Tomas SMEDLEY, Cenevrə Kolleci, Pensilvaniya / ABŞ
Dr. Əfruz NƏSİROVA, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Deputy chairmen

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan State University / Monqolia

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey
Prof. Dr. Rafig CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Dave WALSH, De Monfort University / Great Britain
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Duken MASSIMKHANULY, R.B.Suleimanov institute of Oriental Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yasin BABAYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir ILHAN, Ahi Evran University / Turkey
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Faxraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan
Prof. Dr. Arzu SARDARLI, First Nations University of Canada / Canada
Prof. Dr. Garib MURSHUDOV, Research Institute of Molecular Biology / Great Britain
Prof. Dr. Hamzaagha ORUJOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Javid GASIMOV, Van Yuzuncu Yil University / Turkey
Prof. Dr. Leyla IMAMALIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Assoc. Prof. Dr. Gulsanam NOROVA, Navoi State Pedagogical İnstitute / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Nigar ZEYNALOVA, University of Azerbaijan Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Alish AGAMIRZEYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sayyara SADIKHOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sarvan HUSEYNOV, West Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ismayil MURSALOV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elmar KHALILOV, Sumgait State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zabita TEYMURLU, Baku Engineering University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Irada KARIMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University /Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sabina TARVERDIYEVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habib MIRZAYEV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Gunay MAMMADOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sadiq GARAYEV, Institute of Botany of MSERA/ Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aygun SULTANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Allahverdi JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shalala ZEYNALOVA, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Fakhraddin AGHAYEV, Scientific Research Institute of Agriculture / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
PhD Thomas SMEDLEY, Geneva College in Beaver Falls, Pennsylvania / USA
Dr. Afruz NASIROVA, Odlar Yurdu University / Azerbaijan

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 7-10**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 7-10**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Günel Allahverdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
https://orcid.org/0000-0001-8013-7741
babayeva2009@hotmail.com

Məlumat xarakterli mətnlərin tərcüməsi

Açar sözlər: *internet və media, kommunikasiya texnologiyası, qloballaşma, informativ tərcümə, texniki tərcümə*
Keywords: *internet and media, communication technology, globalisation,informative translation, technical translation*

Məlumatverici tərcümə elə tərcümə növüdür ki, burada əsas diqqət sözbəsöz dəqiqliyə diqqət yetirmədən mətnin mənasını ifadə etməkdir. Məlumatlı tərcümə mətnlərinin xülasəsini hazırlamaq və mətnin ən mühüm hissələrini vurğulamaq üçün yaxşı bir üsuldur. Mənbə mətnlə müqayisədə informativ tərcümə daha kiçik həcmə malikdir və daha çox ümumi məlumat verməyə xidmət edir. Məlumatlı tərcümə şifahi də ola bilər. Tərcüməçi müştəri ilə görüşərkən materialları əvvəlcədən oxuyur, məzmunun ümumi mənzərəsini verir və yalnız ən əhəmiyyətli hissələri çox dəqiq şəkildə şərh edir. Podratçı dinləyir və zəruri hallarda qeydlər aparır. Beləliklə, kifayət qədər həcmli material yarım saat ərzində ötürülə bilər. İnformativ tərcümə tədris materiallarının, məqalələrin, istifadəçi təlimatlarının, yazışmaların və s. tərcüməsi üçün uyğundur, burada mətnin məzmununu çatdırmaq dəqiq tərtibata riayət etməkdən

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

daha vacibdir. Bu cür tərcümə həm vaxta, həm də pula qənaət etməyə kömək edir.

Əgər məxəz mətn genişdirsə, onun tərcüməsi təxmini olaraq yalnız hərfi və ya informativ göstərilə bilər. Bədii mətnə əslində informativ xarakterli müəyyən hissələr daxildir. Əksinə olaraq, informativ tərcümə estetik təsirin əldə olunmasına istiqamətlənən müəyyən elementlərdən ibarət ola bilər.

Bədii tərcümədə ədəbi əsərlər müxtəlif janrda olması ilə fərqlənir. Bu tərcümələr eyni yolla hissələrə bölünür, çünki oxucunu təsirləndirmək üçün hər bir janrda xüsusi quruluşa və xüsusi bədii ifadələrin istifadəsinə geniş yer verilir. Nəsr, nəzm və ya pyesləri tərcümə edənlərin hər biri özünəməxsus çətinliklərlə qarşılaşırlar. Ədibliyin bu formalarının hər biri çoxlu sayda janrlardan ibarətdir. Bu baxımdan tərcüməçi öz bacarıq və təcrübəsinə söykənərək yuxarıda adı çəkilən janrların birində ixtisaslaşa bilər. Bu sahədə tərcüməçinin ən böyük problemi yüksək bədiilik və maksimum ekvivalentliyi birləşdirməkdir. Bədii ədəbiyyat tərcüməçisindən müəllifin fərdi üslub və metod xüsusiyyətlərinin və eyni müəllifin müxtəlif əsərlərinə məxsus ədəbi cərəyanların dəqiq öyrənilməsi gözlənilir. Yaxşı tərcüməçi hərtərəfli, bilikli bir şəxs, istedadlı yazıçı və ya şair olmalıdır. Burada təsnifat prinsipləri müəyyən dərəcədə müxtəlif olsa da, informativ tərcümə üçün çoxsaylı bölmələr təklif edilə bilər.

Texniki tərcümədə əsas məqsəd orijinalda təsvir olunmuş situasiyanı müəyyənləşdirməkdir. Referensial mənanın üstünlüyü tərcüməyə böyük problemdir. Tərcüməçi situasiyanın ümumi təsvirini verə bilmək üçün predmeti düzgün başa düşməli və texniki terminlərə yiyələnməlidir, hətta buna hədəf dildə tam olaraq nail olunmayıbsa belə. Mətnin mütəxəssisə anlaşıqlı olması üçün texniki tərcüməçidən, həmçinin, elmi və texniki materialların üslub tələblərinə riayət etməsi tələb olunur. Mətnin bəzi növləri müsbət səciyyəvi xüsusiyyətlərinə

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

görə deyil, iki dildə funksional xüsusiyyətlərində olan müxtəlifliyə əsasən müəyyənləşdirilir.

Məlumatverici materialların tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərin aradan qaldırılmasında kontekstin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki məhz kontekst tərcüməçi üçün çoxmənalı sözün mənaları arasında verilmiş söz üçün müvafiq mənanı seçməyə şərait yaradır. Əgər sözün mənası geniş qrup sözlərlə əlaqəyə girib işlənə bilərsə, deməli, bu onun müstəqil mənasıdır. Əksinə, sözün mənasının əlaqə dairəsi məhduddursa, onda ona qeyri-müstəqil məna deyilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tərcüməçi üçün geniş kontekstin rolu tərcümə prosesində çox mühümdür. İnformativ xarakterli tərcümə - tərcümənin bir növüdür. Bu, sözün dəqiqliklə, hərfi olaraq köçürülməsi deyil, mətnin mənasının ümumi şəkildə köçürülməsi, izah edilməsidir.

İnformativ xarakterli tərcümə mətnlərin xülasəsini və onların ən vacib hissələrini özündə əks etdirir. Mənbəni mətnlə müqayisə etdikdə daha kiçik həcmli informativ tərcümə meydana gəlir. Çünki yuxarıda qeyd olunduğu kimi, o, yalnız mətnin ümumi mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunur. İnformativ tərcümə həm yazılı, eləcə də şifahi formada ola bilər. Bu zaman, tərcüməçi materialı əvvəlcədən oxumalı, onu diqqətlə nəzərdən keçirməli və daha sonra qarşı tərəfə ümumi məzmunu ifadə etməli və yalnız ən əhəmiyyətli hissələri dəqiqliklə çatdırmalıdır. Eyni zamanda, tərcümə prosesi ərzində digər tərəflər, yəni sifarişçi onu dinləyib qeydlər götürə bilər. Bu yolla kifayət qədər həcmli və böyük bir material yarım saat ərzində təhvil verilə bilər. Tərcümənin bu növü mətnin tərcümə edilməsindən daha çox onun məzmununun çatdırılmasına ehtiyac duyulan sahələr, yəni, məlumat xarakterli materiallar, məqalələr, istifadəçi təlimatları, yazışmalar və s. kimi sahələrin tərcüməsi üçün daha münasib hesab olunur. Çünki informativ xarakterli tərcü-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

məni daha çox əlverişli edən səbəblər odur ki, o həm vaxtı, həm də pulu səmərəli istifadə etməyə kömək edir.

Ümumi nəzər saldıqda, yuxarıda qeyd olunanlara əsasən, informativ xarakterli tərcümə, mətbuat, jurnal, hesabat və s. digər bir çox sahələrdə istifadə olunur. Bundan əlavə, arxeologiya, qastronomiya, texnologiya, elm, idman, antropologiya, ədəbiyyat və s. müxtəlif sahələrdə informativ, yaxud praqmatik tərcümənin istifadə olunduğu sahələrə daxildir.

Təsadüfi deyildir ki, Fransa tərcüməçilər Birliyinin üzvü Peter Nevmark informativ xarakterli tərcümə haqqında belə qeyd etmişdir. "İnformativ tərcümədə məxəz mətn hədəf mətnə tərcümə olunarkən, burada fərziyyəyə əsaslanaraq yazılan, ya da funksional olaraq yenidən tərtib olunan, bir sözlə mətndən kənar əlavələr yol verilməzdir." Mətnin informativ yolla tərcümə olunmasının əsas məqsədi məzmunu saxlamaqla praqmatik tərcümələr etməkdən ibarətdir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 11-13**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 11-13**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Sevinc Abdullayeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
https://orcid.org/0009-0007-7267-5524
ceinsv@gmail.com

Münasibətlər mədəniyyəti

Açar sözlər: *münasibətlər mədəniyyəti, tolerantlıq, mənəvi dəyərlər, davranış vahidi, insan münasibətləri*
Keywords: *culture of relationships, tolerance, moral values, behavioral unit, human relationships*

Münasibətlər mədəniyyəti və bu mədəniyyətin mənimsənilməsi fərdlərin sosial inteqrasiyası və ictimai harmoniya baxımından cəmiyyətin ayrılmaz tərəfidir. Bu mədəniyyət insanın cəmiyyətdəki davranış formasını, ünsiyyət tərzini, etik dəyərlərə yanaşmasını ifadə edir. Münasibətlər mədəniyyəti sosial-psixoloji anlayış kimi qruplar arasında qarşılıqlı anlayış və dəyərlər çərçivəsində yaranan əlaqələr, münasibətlər sistemini formalaşdıraraq, mədəni dəyərlər sisteminə, hüquqi və sosial qanunlar və normalarla şərtlənərək, inkişaf edir. Yalnız inkişaf etmiş münasibətlər sistemi, sosial inteqrasiya, qarşılıqlı hörmət və tolerantlığı təmin edə bilər.

Münasibətlər mədəniyyətinin sosial tərəfi tolerantlıq, fərqliliyə hörmət, etik davranış, məsuliyyət, mədəni və etik qaydalara uyğun münasibət formalaşdırmağı ifadə edirsə, psixoloji aspektləri empatiya və qarşılıqlı anlaşma, emosional zəka, empatik münasibətlər formalaşdırmağa əsaslanır. Psixoloji sabitlik, emosional tənzimləmə münasibətlərin sağlam və konstruktiv qurulmasında mühüm rol oynayır. Münasibətlər mədəniyyətinin formalaşmasında əsas sosial institutların - ailənin, təhsilin, informasiya vasitələrinin, din və mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətli təsiri danılmazdır. Çünki, münasibətlər mədəniyyəti sosial ins-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

titutlar çərçivəsində formalaşaraq cəmiyyətə təqdim olunur. Sonrakı mərhələdə bu mədəniyyət özünün universal əsasını və konkret təzahürünü şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyəti kimi təqdim edir. İnsanın digər insanlarla qarşılıqlı münasibətləri onun şəxsiyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri haqqında müəyyən təsəvvürlər əsasında qurulur. Münasibətlərin əsas sirləri insanların sözləri, əməlləri, davranışı, fəaliyyəti və şəxsiyyətinin qarşılıqlı qiymətləndirilməsində öz əksini tapır. O, düzgün qiymətləndirmə və etirafı, nəzakəti, ədəbi, şəxsiyyətə hörməti, psixoloji uyğunluğu və harmoniyanı, şəxsiyyəti ittiham etmədən ziddiyyətləri aradan qaldırmağı, öz fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

Münasibətləri qiymətləndirmənin "qızıl qaydası"na görə konkret əməl əsasında hansısa xətalara və ya uğursuzluqlara görə insana ümumi neqativ qiymət və xarakteristika vermək düzgün deyildir. Bu halda konkret əməl neqativ qiymət də ala bilər. Bu qiyməti insanın şəxsiyyətinə aid etdikdə, onda öz gücünə və imkanlarına inamsızlıq yaranar. Hətta müəyyən səhvə görə insanı məcburən tənqid edərkən, fikir ayrılığının mahiyyəti haqqında danışmaq lazımdır. Bu zaman insanla əməkdaşlığın əhəmiyyətini qeyd etmək, onun üçün müvəffəqiyyətə ümid və pozitiv perspektiv açaraq, qabiliyyətlərinə inam nümayiş etdirmək lazımdır. Belə yanaşma şəxsiyyətlərarası münasibətlər mədəniyyətinin tələblərindən biridir.

İnsanın davranış vahidi - əməlləridir. İnsanın şəxsi mədəniyyəti, bilikləri və etikası, tələbatları və maraqları, xarakteri və temperamentinin xüsusiyyətləri, vərdişləri, öz qüvvəsinə inam dərəcəsi, onun gündəlik davranışında kollektivdə onun özünü göstərir.

Mədəni insanın tələbatları, məqsədi, marağı, idealları onun dəyərlər sistemini, həyatın mənasını və məqsədlərə nail olma vasitələrini düzgün dərk etməsi ilə motivləşdirilir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Münasibətlər mədəniyyəti ünsiyyətin təkcə verbal formasında deyil, həm də qeyri-verbal kommunikasiya formalarını mənimsəməklə təzahür edir. İnsan üz ifadəsini, danışıq tərzini, səs tonunu, intonasiya və mimikasını davranışında "etik nəzarətə" almalıdır, çünki bu amillər neqativ və ya pozitiv istiqamətdə ünsiyyətin "psixoloji sahəsini" formalaşdırır. Kollektivdə müxtəlif mürəkkəb situasiyalarda şəxsiyyətin mədəniyyəti və xarakterindən asılı olaraq, - manipulyasiya etmə, qeyri-bərabər ölçüyə malik rəqabət və ya əməkdaşlıq kimi ünsiyyət formaları üstünlük təşkil edə bilər. Bu zaman manipulyasiya etmə passiv müqavimətə çevrilə bilər, əksinə, faydalı əməkdaşlığa əsaslanan yanaşma, pozitiv münasibətlərin formalaşmasına səbəb ola bilər. Səmimiyyət, həmrəylik və hörmət, şəxsi özünə inama zərər yetirmədən empatiya qurmaq, öz davranışına görə məsuliyyət daşımaq, əsaslandırılmamış qiymətləndirmədən çəkinmək uzunmüddətli insan münasibətlərinin formalaşdırılması amilləridir.

Texnologiya və sosial şəbəkələr, insan münasibətlərində yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, şəxsi və ictimai münasibətlərdə qarşılıqlı etimadın azalması, aqressiya, sosial izolyasiya hallarının artması, ailədaxili və kollektiv münasibətlərdə konfliktlər kimi hallara da gətirib çıxarır. Rəqəmsal münasibətlərin artması ilə empatiya və real əlaqələrin zəifləməsi münasibətlər mədəniyyətinin pozulmasına gətirib çıxarır. Münasibətlər mədəniyyəti cəmiyyətin sağlam şərtlərindən biridir. Bu mədəniyyətin keyfiyyət səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, mədəni uyğunluq prinsipinin gözlənilməsinə əsaslanan birgə fəaliyyətin nəticələri də o dərəcədə yüksək olacaqdır.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 14-17**
***Modern Requirements in Science and Education* XV Theses Collection / 14-17**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Sevda Ağayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
https://orcid.org/0000-0002-5615-6923
seva.ava.17@mail.ru

Rəqəmsal resursların düzgün idarə olunması

Açar sözlər: *təhsil sistemi, rəqəmsal resurs, informasiya, metod, dərs prosesi*

Keywords*: education system, digital resources, information, method, teaching process*

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilmişdir. Qloballaşma istiqaməti götürən müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik surətdə yiyələnmək tələb olunur. Bu gün informasiya cəmiyyətinin və rəqabətədavamlı yüksək texnologiyalı milli iqtisadiyyatın yaradılması bir sıra ölkələrin dövlət siyasətinin əsas istiqamətinə çevrilmişdir. Bu ölkələrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sahəsi inkişafın ən önəmli amili kimi çıxış edir. Bu sahə dövlətlərin siyasi, iqtisadi və sosial fəaliyyətinə aktiv təsir edərək iqtisadiyyatın və ictimai münasibətlərin qloballaşmasını təmin edir. İnformasiya cəmiyyətində təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan və necə istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən biridir.

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetisdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır. İKT-nin yaratdığı imkanlar vasitəsilə təhsilin keyfiyyətini artırmaq, yeni informasiya mədəniyyətini formalaşdırmaq, vətəndaşların bütün pillələrdə təhsilalma imkanlarını bərabər-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

ləşdirmək və təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasını təmin etmək kimi məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün bir sıra mühüm vəzifələrin həll olunması zəruri şərtlərdəndir: vahid təhsil-informasiya sisteminin yaradılması; təhsilin idarə edilməsi üzrə İKT-yə əsaslanan effektiv resurs mərkəzinin yaradılması; təhsil ocaqları üçün pedaqoji və İKT kadrlarının hazırlanması; təhsil müəssisələrinin müasir İKT avadanlığı və internet şəbəkəsi ilə təmin olunması; İKT sahəsi üzrə terminologiyanın işlənib hazırlanması; informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması.

İKT-nin təhsildə tətbiqi və inteqrasiyası Azərbaycanda müasir biliklərə və bacarıqlara malik yeni nəslin formalaşmasına birbaşa təsir edən amillərdəndir. Biliklərə əsaslanmış iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı şəraitdə müasir texnologiyanın inkişafı ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir. İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. İngilis dilinin öyrədilməsində əsas məqsədlərdən biri bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığını inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, Azərbaycanda tələbələr real ingilis dili mühiti ilə əhatə olunmurlar və ingilis dilli insanlarla əlaqə yaratmaq üçün texnoloji vasitələrdən yararlanmağa çalışırlar. Tələbələr radio və televiziya verilişləri, həmçinin internet vasitəsilə ingilis dilini müxtəlif səviyyələrdə öyrənirlər. Müəllim yönümlü dərslərdə əsasən, sözləri əzbərləmə üsulundan istifadə olunur. İngilis dili qrammatikasının öyrədilməsi və imtahan formatına uyğun mühazirələrin təşkil edilməsi əsas dərs tiplərinə daxildir. Bu cür dil öyrətmə metodları tələbələri real situasiyadan kənarlaşdırır. Onlar dili təcrübədən keçirmirlər və buna görə də, onu müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə etmək bacarığına nail ola bilmirlər.

İKT-nin tətbiqi zamanı dil öyrənənlərin fəallığını və sərbəstliyini təmin etmək üçün əməkdaşlıq metodikasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Onlar verilən tapşırığı birlikdə yerinə yetirir və biri-birilərinə kömək edirlər. İş elə təşkil olunur ki, tapşırığın yerinə yetirilməsi qrupun hər bir üzvündən asılı olur. Əqli, yaradıcı və kommunikativ bacarıqların formalaşmasına aşağıdakılar kömək edir: mətnlə işləmək; informasiyanı təhlil etmək; nəticə çıxarmaq; oxşarları müqayisə etmək; öz fikrini yığcam surətdə çatdırmaq. İKT vasitələrindən bəhs etdikdə elektron aparat və proqram təminatı başa düşülür. Aydındır ki, İKT ailəsinin ən əsas qurğusu kompüterdir. Kompüter dedikdə, sistem bloku və giriş-çıxış qurğuları olan klaviatura, monitor və maus kimi vacib qurğular başa düşülür. İKT-nin təhsilə tətbiqində aşağıdakı periferiya qurğularından istifadə olunur: skaner - kağız üzərində verilən bütün məlumatları kompüterə daxil etmək üçün qurğu; printer - informasiyanı kağız üzərində çap etmək üçün qurğu; veb kamera - video məlumatları kompüterə daxil edən giriş qurğusu; mikrofon - audio məlumatları kompüterə daxil edən qurğu; qrafiki planşet - əllə çəkilmiş müxtəlif tipli şəkilləri, sxemləri, imzaları, xəritələri və s. birbaşa kompüterə daxil edən giriş qurğusu; multimedia qurğuları - kompüterdə mətn, səs, şəkil və dinamik dəyişən görüntülərin birgə emalını təmin edən qurğular; modem (modulyator, demodulyator) - informasiyanın əlaqə kanalları vasitəsilə ötürülməsini və qəbul edilməsini təmin edən qurğu; TV-tüner – müxtəlif formatı olan televiziya siqnallarını qəbul edərək kompüterin monitorunda göstərən giriş qurğusu; strimmer – informasiyanı maqnit lenti üzərində saxlayan yaddaş qurğusu; səs kolonkası (dinamiklər) - audio materialları dinləmək üçün tətbiq olunan qurğu. Şəbəkə cəmiyyətinin əsası olan internet informasiya əsrində istənilən dilin mənimsənilməsi, tədqiqatların aparılması və lazımi məlumatların əldə edilməsi üçün zəruri olan mühit təmin edir. Rəqəmsal dünyada veb-əsaslı öy-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

rənmə prosesi dünya miqyasında düşünmək, oxumaq, yazmaq, mühakimələr yürütməyə şərait yaradır. Veb texnologiyası ilə qarşılıqlı əlaqədə dil öyrənmə bütün dünyada tələbələr üçün ən əlverişli üsullardandır.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Arzu Huseynli
Azerbaijan State Pedagogical University
https://orcid.org/0000-0002-4571-4678
huseynovaarzu@mail.ru

Differentiation for Diverse English Learners

Keywords: *learning, differentiation, diverse, interest, skills*
Açar sözlər: *öyrənmə, fərqləndirmə, müxtəliflik, maraq, bacarıqlar*

Differentiation as a framework for supporting all learners. In an increasingly diverse educational landscape, where class-rooms are filled with students coming from varying back-grounds, possessing unique abilities, and displaying differing learning styles, effective teaching must prioritize differentiation. Differentiation is an instructional strategy designed to accommodate these diverse learning needs, ensuring that each student has equitable access to knowledge and skills. The overarching goal is to create an inclusive environment that empowers all students to succeed academically and socially. At its core, differentiation refers to tailoring instruction to meet individual students' needs, varying the content, process, and product according to student readiness, interests, and learning profiles. Carol Ann Tomlinson, a leading expert on differrentiation, presents several key elements that educators should consider when differentiating instruction: the learning environment, student readiness, student interests, and student learning profiles.

1. Learning Environment: A supportive and welcoming classroom environment is crucial for differentiation. Teachers must create spaces where students feel safe to explore ideas, ask questions, and express themselves.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

2. Readiness: Recognizing that learners are at different readiness levels is fundamental in differentiation. Some students may have a solid grasp of the subject matter, while others may require more foundational support.

3. Interests: Engaging students based on their interests increases motivation. When students are curious and invested in the topic, they are more likely to engage fully with the learning process.

4. Learning Profiles: Students have different learning styles and preferences. Some may thrive in collaborative group settings, while others may prefer independent work.

Here are some examples of how to effectively differentiate instruction in a lesson: Example: Reading Comprehension Lesson. For developing reading comprehension skills, the teacher begins with a whole group discussion about the vocabulary included in the reading material. To differentiate, the teacher can employ several strategies: Tiered Assignments: Create different versions of the reading material tailored to varying reading levels. For example, while studying a reading passage, advanced ELLs may analyze figurative language, while intermediate students focus on summarizing main ideas, and beginning ELLs might work on identifying key vocabulary. This way, all students engage with the same content but at different cognitive levels, promoting a deeper understanding of the material. Learning Centers: Set up learning centers where students can engage with the material at their level. One center might focus on listening to an audio version of the story, another might involve a guided reading group with the teacher, and yet another might facilitate individual reading and comprehension exercises. Flexible Grouping: Organize students into flexible groups based on their readiness levels. For instance, one group might be tasked with a role-play activity to act out resilience in real-life scenarios,

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

while another could fill out a worksheet identifying parts of the text that depict resilience.

Practical Strategies for Differentiation. Before implementing differentiation strategies, teachers must first understand the unique needs of their ELL students. These learners may come from diverse linguistic backgrounds, possess varying levels of English proficiency, and have different academic experiences. Conducting assessments to determine students' proficiency levels in both social and academic English is vital. This information helps teachers design appropriate interventions and support systems tailored to each student's capabilities.

1. Varying group compositions to suit different learning objectives: One effective strategy is to use flexible grouping. By grouping students based on their language proficiency levels, interests, and learning styles, teachers can create dynamic learning environments. For instance, small groups can focus on specific language skills, such as vocabulary building or sentence structure, while mixed-ability groups can promote peer learning and collaboration. Rotating the groups regularly ensures that all students benefit from diverse perspectives and learning experiences.

2. Scaffolded Instruction: Scaffolding is essential in ELL classrooms, as it provides the necessary support for learners to achieve greater independence. Teachers can introduce new concepts using visual aids, graphic organizers, and hands-on activities. For example, when teaching a new vocabulary set, a teacher might use images, gestures, or realia to make the words more accessible. As students gain confidence and proficiency, these supports can be gradually reduced, allowing them to tackle more complex tasks with greater autonomy.

3. Choice Boards: Incorporating choice boards in lesson plans enables students to select tasks that align with their

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

interests and strengths. A choice board might include options such as creating a poster, writing a short story, or presenting a skit related to the lesson's theme. Providing choices not only enhances engagement but also allows students to demonstrate their learning in ways that resonate with them personally.

4. Culturally Responsive Teaching: Acknowledging and incorporating students' cultural backgrounds into lesson plans is vital for creating an inclusive ELL classroom. Teachers can draw on students' experiences and knowledge by integrating multicultural literature and discussions about students' home cultures. This strategy fosters a sense of belonging and validates students' identities, encouraging them to participate fully in the learning process.

5. Use of Technology: Technology can serve as a powerful tool for differentiation in ELL classrooms. Language learning apps, interactive websites, and digital storytelling platforms can provide personalized learning experiences and instant feedback. Websites like Duolingo and Quizlet offer exercises tailored to different proficiency levels, allowing ELLs to practice language skills at their own pace.

Differentiation is far more than a teaching strategy; it is a fundamental approach that fosters an inclusive classroom culture where all students can thrive. By building bridges through differentiated instruction, educators can cater to diverse learning needs, ensuring that students not only access the content but also engage with it meaningfully. By employing strategies such as tiered assignments, learning centers, flexible grouping, choice boards, and buddy learning, teachers can create vibrant learning environments that empower every student. Through the intentional application of differentiation, we can truly support all learners, equipping them with the skills and confidence needed to pursue their educational journeys.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Zərifə Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0008-6172-6741
zerifemusayev80@gmail.com

Müəllim-şagird münasibətləri və şəxsiyyətə təsiri

Açar sözlər: *müəllim, dərs, münasibət, şagird, təhsil, motivasiya*
Keywords: *teacher, lesson, relationship, student, education, motivation*

Təhsil yalnız bilik ötürmək prosesi deyil, eyni zamanda insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan sosial və mənəvi bir təsir mühitidir. Bu prosesin əsas iştirakçıları olan müəllim və şagird arasında yaranan münasibətlər, təlimin keyfiyyətini və şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafını birbaşa müəyyən edir. Müəllimin şagirdə olan münasibəti təkcə dərsdə deyil, onun həyat yolunda, dünyagörüşündə və ictimai münasibətlərində də mühüm rol oynayır. Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlə şagird arasında isti və dəstəkləyici münasibətlər şagirdlərin akademik uğurlarını və psixoloji sağlamlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məsələn, ABŞ-da tanınmış təhsil psixoloqu Robert Clifford Pianta və Təhsil və inkişaf psixologiyası sahəsində çalışan tədqiqatçı Megan Williford Stuhlman araşdırmalarında müəllim-şagird münasibətlərinin məktəbə uyğunlaşma və sosial bacarıqlara birbaşa təsir etdiyini ortaya qoymuşlar. Təhsil tədqiqatçısı, pedaqoq və professor John Hattie isə "Visible Learning" adlı tədqiqatında müəllimin münasibətinin şagirdin nailiyyətinə təsir edən əsas faktorlardan biri olduğunu sübut etmişdir. Finlandiya təhsil modeli müəllim-şagird münasibətlərinə yüksək önəm verir. Müəllimlərə psixoloji dəstək və

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

şəxsiyyətə yönəlik yanaşma öyrədilir. Finlandiya məktəblərində müəllimlər şagirdlərlə qarşılıqlı hörmətə əsaslanan, fərdi ehtiyaclara cavab verən münasibətlər qurmağa təşviq olunurlar. Bu model şagirdlərin özlərini cəmiyyətin dəyərli üzvü kimi hiss etməsinə səbəb olur. Yaponiyada müəllimlər "sensei" kimi həm akademik, həm də əxlaqi lider hesab olunur. Bu ölkədə müəllim-şagird münasibətləri yüksək hörmət, intizam və qarşılıqlı etimad üzərində qurulur. Şagirdlər müəllimlərini ailə üzvü qədər yaxın qəbul edir və bu münasibətlər şəxsiyyətin formalaşmasında ciddi rol oynayır.

Azərbaycan təhsil sistemində müəllim hər zaman nümunəvi şəxsiyyət hesab olunub. Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə kimi maarifçilər müəllimi cəmiyyətin mənəvi sütunu hesab etmiş və onun şagirdə təsirini milli tərəqqinin əsas elementi kimi qiymətləndirmişlər. Müasir dövrdə də müəllim-şagird münasibətlərinin etik çərçivədə və şəxsiyyətə hörmət prinsipi ilə aparılması vacibdir. Müəllim-şagird münasibəti təlim və tərbiyə prosesinin təməl sütunlarından biridir. Bu münasibət qarşılıqlı hörmətə, inama, anlayışa və əməkdaşlığa əsaslandıqda, şagirdin həm akademik, həm də sosial-emosional inkişafı daha sağlam şəkildə gedir. Müəllim yalnız informasiya verən şəxs deyil, həm də nümunəvi davranış modeli, psixoloji dəstək verən və istiqamət göstərən bir tərbiyəçidir. Ümumiyyətlə, müəllimin tələbləri aydın, ədalətli və ardıcıl olduqda şagird özünü daha güvənli hiss edir, dərslərə marağı artır, öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyə cəsarət göstərir. Müəllim şagird üçün bir nümunə, bəzən də ailədən sonra ən təsirli şəxs olur. Şagirdlər müəllimin davranışlarını, dəyərlərini və münasibət tərzini mənimsəyərək öz həyatlarına tətbiq edirlər. Ədalətli, qayğıkeş, anlayışlı və motivasiyaedici müəllim modeli şagirdin öz şəxsiyyətini pozitiv istiqamətdə inkişaf etdirməsinə kömək edir. Digər tərəfdən, sərt, laqeyd və neqativ

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

yanaşmalı müəllim modeli şagirddə özünə inamsızlıq, qorxu və təcrid kimi problemlərə səbəb ola bilər.

Müəllim-Şagird münasibətlərinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri: 1.Özünəinam və motivasiya: Müəllimin şagirdə göstərdiyi diqqət və pozitiv münasibət, onun özünəinam hissini artırır və dərsə marağını gücləndirir. Əksinə, laqeyd və ya neqativ münasibət, şagirdin öz dəyərini aşağı salaraq onun təşəbbüskar və yaradıcı olmasına mane olur. 2.Əxlaqi və sosial inkişaf: Müəllimin davranış tərzi, etik prinsiplərə sadiqliyi və münasibət üslubu şagirdin əxlaqi dəyərlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Şagird müəllimin nümunəsi ilə empati, əməkdaşlıq, məsuliyyət və dürüstlük kimi keyfiyyətləri mənimsəyir. 3.Şəxsiyyətin sosiallaşması: Müəllim-şagird münasibətləri şagirdin cəmiyyətlə düzgün əlaqə qurmasına və kollektiv davranış qaydalarını öyrənməsinə şərait yaradır. Bu münasibətlər vasitəsilə şagird sosial rolları mənimsəyir və şəxsiyyət kimi formalaşır. Müsbət münasibətlərin təlimə və tərbiyəyə təsiri: -Dərs zamanı fəal iştirakın artması; -Şagirdlər arasında azalan konfliktlər; -Dərsə davamiyyətin yüksəlməsi; -İntizam qaydalarına könüllü əməl etmə; -Müəllimə qarşı inam və təhsil prosesinə hörmətin formalaşması.

Pozitiv müəllim-şagird münasibətləri şagirdin emosional təhlükəsizliyini təmin edir. Özünü dəyərli və qəbul olunmuş hiss edən şagird daha rahat öyrənir və təşəbbüskar olur. Bu cür münasibət motivasiyanın əsas mənbəyi sayılır. Şagirdin səyləri müəllim tərəfindən dəyərləndirildikdə, o, daha çox uğur qazanmağa çalışır. Bu isə onun özünə inamını möhkəmləndirir və şəxsiyyətinin sağlam formalaşmasına şərait yaradır. Bəzi hallarda müəllim-şagird münasibətləri gərgin ola bilər. Bunun səbəbləri müəllimin qeyri-obyektiv davranışı, bərabərsiz yanaşması, empati çatışmazlığı və ya şagirdin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmamasıdır. Bu problemi həll etmək üçün müəllimlərin pedaqoji psixologiya üzrə biliklərinin artırılması,

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

təlimdə fərdi yanaşma prinsipinin tətbiqi və emosional intellekt bacarıqlarının inkişafı vacibdir.

XXI əsr təhsili şagirdyönümlü və interaktiv təlim prinsiplərinə əsaslanır. Müəllim artıq bilik verən deyil, öyrənməni yönləndirən və şagirdlə əməkdaşlıq edən şəxs kimi çıxış edir. Bu yanaşma müəllim-şagird münasibətlərini demokratikləşdirir və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan bir əməkdaşlıq mühiti yaradır. Belə şəraitdə tərbiyə prosesi daha effektiv olur, şagirdin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır və şəxsiyyət yönümlü təlim reallaşır.

Müəllim-şagird münasibətləri təkcə dərsin məhsuldarlığını deyil, gələcək cəmiyyət üzvünün formalaşmasını da müəyyən edir. Səmərəli və pozitiv münasibətlər nəticəsində şagirdlər daha məsuliyyətli, özünə inamlı və ictimai həyata hazırlıqlı fərdlər kimi formalaşırlar. Müasir pedaqogikanın əsas məqsədlərindən biri də elə bu münasibətlərin düzgün qurulması və təhsil prosesində şəxsiyyətin mərkəzə alınmasıdır.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 26-28**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 26-28**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Aygün Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
https://orcid.org/0009-0004-3846-887X
aygun.musayeva-88@mail.ru

Rəqəmsal texnologiyaların uşaqların psixososial inkişafına təsiri

Açar sözlər: *rəqəmsal texnologiyalar, uşaq inkişafı, texnoloji asılılıq, təhsil texnologiyaları, valideyn nəzarəti və rolu*
Keywords: *digital technologies, child development, technology addiction, educational technology, parental control and parenting*

XXI əsrdə təhsilin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri yalnız bilik vermək deyil, həm də şagirdlərin sosial, emosional və psixoloji baxımdan inkişafını təmin etməkdir. Bu baxımdan pedaqoji psixologiyada “emosional intellekt” anlayışı xüsusi yer tutur. Emosional intellekt (EQ) – insanın öz emosiyalarını və başqalarının emosiyalarını anlama, tənzimləmə və bu emosiyaları münasibətlərdə effektiv istifadə etmə bacarığıdır. Bu anlayış həm psixoloji, həm də pedaqoji kontekstdə aktual olub, şagirdlərin öyrənmə motivasiyasına, müəllim və yoldaşlarla münasibətlərinə və akademik nailiyyətlərinə birbaşa təsir göstərir.

Emosional intellekt anlayışı nədir? Emosional intellekt psixologiyada nisbətən yeni olsa da, təhsil mühitində rolu getdikcə daha çox dərk edilir. Daniel Goleman, Piter Salovey və Con Mayerin işləri ilə məşhurlaşan bu anlayış, yerli və region ölkələrinin tədqiqatçılarının əsərlərində də təhlil edilmişdir (Əhmədov, 2019; Doğan, 2014). Emosional intellektin tədris prosesinə təsiri iki məsələdə diqqət çəkir: a) Akademik nailiyyət və motivasiya: Emosional intellekti inkişaf etmiş şagird-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

lər dərslərə daha çox maraq göstərir, özlərini ifadə etməkdən çəkinmirlər və uğursuzluq qarşısında ruhdan düşmürlər (Doğan, 2014). Hüseynova (2017) qeyd edir ki, emosional sabitliyi yüksək olan şagirdlər daha yüksək akademik göstəricilərə malik olurlar, çünki onlar təzyiq və stres altında belə rasional düşünə bilirlər. b) Müəllim-şagird münasibətləri. Əhmədovun (2019) fikrincə, emosional intellektin inkişafı müəllim-şagird münasibətlərinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. EQ-i yüksək olan şagirdlər müəllimlərlə açıq ünsiyyət qurur, tənqidi düzgün qəbul edir və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibət yaradır. c) Sosial uyğunlaşma və sinifdə psixoloji mühit.

Empatiya və sosial bacarıqlar EQ-in əsas komponentləri olduğu üçün bu qabiliyyətlərin inkişafı sinif daxilində sağlam münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur (Chumakova, 2020). Belə mühitdə şagirdlər özlərini daha təhlükəsiz və qəbul olunmuş hiss edir, bu isə öyrənmə prosesinin effektivliyini artırır. Azərbaycan məktəblərində psixoloqların iştirakı ilə aparılan fərdi və qrup məşğələləri EQ-in inkişafına dəstək verir (Məmmədov, 2021). Belə məşğələlər şagirdlərə öz duyğularını ifadə etmə və digər şəxslərlə sağlam münasibət qurma vərdişlərini aşılayır. c) Müəllimlərin emosional kompetensiyası. Müəllim emosional intellektin inkişafında model rolunu oynayır. Müəllimin öz emosiyalarını tənzimləmə bacarığı və şagirdlərə qarşı empatik münasibəti onların psixoloji rifahına və davranışlarına bilavasitə təsir göstərir. Emosional intellekt yalnız fərdi inkişaf üçün deyil, həm də təhsil prosesinin effektivliyi üçün zəruri bacarıq toplusudur. Şagirdlərin emosional intellekti formalaşdıqca onlar dərsə daha fəal qoşulur, sosial münasibətləri güclənir, müəllimlərlə münasibətləri möhkəmlənir və akademik göstəriciləri artır. Bu baxımdan, emosional intellektin inkişafı məktəb mühitində tərbiyə prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilməli və sistemli şəkildə tətbiq olunmalıdır.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Ədəbiyyat

1. Chumakova, N.I. (2020). Razvitie emotsional'nogo intel-lekta v shkol'noi srede. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*, №3, s. 77-83.
2. Doğan, S. (2014). Duygusal zeka ve sınıf içi ilişkiler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 5(41), 23-30.
3. Əhmədov, H. (2019). *Pedaqoji psixologiya*. Maarif.
4. Hüseynova, S. (2017). *Emosional intellektin inkişafı və onun sosiallaşma prosesində rolu*. Təhsil.
5. Məmmədov, R. (2021). Emosional tərbiyə və şagirdin şəxsiyyət inkişafı. *Pedaqoji Universitetin Elmi Xəbərləri*, №2, s. 56-62.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 29-33**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 29-33**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Rəfail Həsənli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0004-1242-8933
rafaelhesenli444@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə iqtisadi əməkdaşlığı

Açar sözlər: *Azərbaycan, Avropa İttifaqı, iqtisadi əməkdaşlıq, gömrük-tarif tənzimlənməsi*

Keywords: *Azerbaijan, European Union, economic cooperation, customs-tariff regulation*

Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatının inkişaf mərhələsində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərində fəal iştirakı milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və davamlı inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan ölkənin çoxvektorlu inteqrasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Avropa İttifaqı (Aİ) ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsidir.

I. Azərbaycanın gələcəkdə Aİ-yə üzv olması tədbirlərinin reallaşdırılması üstünlükləri. Əgər biz Azərbaycanın Aİ-yə birgə üzvlük məsələsinə çox müsbət yanaşırıqsa və onun ölkəmiz üçün əhəmiyyətini daha yaxşı başa düşürüksə, ilk növbədə tərəfdaşlıq sazişinin yaratdığı imkanlara nəzər salmalıyıq. Aİ ilə digər ölkələr arasında imzalanmış Tərəfdaşlıq Sazişi siyasi, ticarət, sosial, mədəni və təhlükəsizlik sahələrində əlaqələrin dərinləşməsinə imkan yaradır. Sənəd imzalayan dövlət insan hüquqlarına və demokratik prinsiplərə sadiqliyi baxımından nəzərə alınır. Birgə üzvlük Avropa ölkələri ilə münasibətlərdə sadələşdirilmiş viza rejimləri və Aİ daxili bazarlarına çıxış kimi üstünlüklər təmin edir. Avropa İttifaqı həmçinin siyasi və hüquqi islahatları davam etdirmək üçün imzalayan dövlətlərə

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

maliyyə yardımı göstərməyə çalışır. Hazırda Aİ-yə üzv olan ölkələrin əksəriyyəti təşkilatla tərəfdaşlıq sazişi əsasında əlaqələr qurublar.

Azərbaycanın Aİ-yə daxil olması, şübhəsiz ki, siyasi və iqtisadi kontekstdə öz təsirini göstərəcəkdir. Azərbaycanın xarici siyasətinə də daxili amillər təsir edəcək. Dövlətin rolu, qeyri-hərbi münasibətlər, iqtisadi islahatlar, dünyəvi-dini siyasət, əsas milli və beynəlxalq məsələlərdə mənimsənilməsi lazım olan strategiya gələcəkdə Azərbaycanın xarici siyasətini müəyyən edəcək. Eyni zamanda, daha demokratik islahatlarla vətəndaş cəmiyyəti beynəlxalq məsələlərə daha çox qarışacaq və beynəlxalq gündəmdən daha çox xəbərdar olacaq. Təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan: 1. Əgər iqtisadi modernləşmə, sosial-iqtisadi inkişaf və davamlı inteqrasiya davam edərsə, bu, xüsusilə Qafqaz regionunda sabitlik amilinə çevrilə bilər. Amma digər tərəfdən, bu, güclü islamçı ideologiyaya malik İran və keçmiş sosialist Rusiyası üçün ideoloji təhlükə yarada bilər. 2. Enerji baxımından potensial olaraq ən mühüm Aİ üzvü xarici enerji siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər, lakin Avropa təşkilatlarına üzvlük və birgə qərarların qəbulu ilə bağlı məhdudiyyətlər də ola bilər. 3. Azərbaycanın Aİ-yə üzvlüyü enerji marşrutlarını daha etibarlı şəkildə təmin etməyə kömək edəcək. Buna misal olaraq TANAP layihəsinin həyata keçirilməsini və TAP layihəsinin hələ də perspektivli məsələ olduğunu göstərmək olar. Bu məsələ təkcə karbohidrogen ehtiyatlarını deyil, həm də su ehtiyatlarını və əlaqəli infrastrukturu idarə etmək üçün Aİ siyasətinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Artan ticarət, birbaşa xarici kapitaldan investisiyaların artması məhsuldar sahələrin strukturunda dəyişikliklər və Aİ daxili bazarının rəqabət mühitinə uyğun olaraq struktur islahatlarının aparılması yolu ilə məhsuldarlığın artmasına səbəb olacaqdır. Azərbaycanın daxili bazara inteqrasiyası faydalı ola bilər. Lakin bu, təkcə Gömrük İttifaqının mövcud

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

öhdəliklərinə deyil, həm də korporativ idarəetmənin və hüquqi-normativ bazanın gücləndirilməsi, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi və məhkəmə sisteminin səmərəliliyinin artırılması kimi daha üfüqi islahatlara uyğundur.

Sonda Azərbaycanın Aİ-yə daxil olması ilə əldə edə biləcəyimiz faydaları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik. 1.Əvvəla, AR vətəndaşlarımıza viza tələb etmədən istədikləri ölkədə seçdikləri peşə üzrə sərbəst səyahət və həmkarlar ittifaqı daxilində işləmək imkanı verəcək. 2.Malların və kapitalın sərbəst hərəkəti - ölkəmizdə istehsal olunan məhsulların ixracı, yəni iştirakçı ölkələrə asanlıqla mal satmaq imkanı, eləcə də heç bir gömrük maneəsi olmadan digər iştirakçı ölkələrdən mal idxal etmək imkanı. Təbii ki, bu proses Azərbaycana investisiya axınının sürətlənməsinə müsbət təsir göstərəcək. 3.Maliyyə yardımı ölkəmizin gəlir səviyyəsini Aİ ölkələrinin orta gəlir səviyyəsinə çatdırmağa yönəldiləcək. 4.Aİ-də təhsil, səhiyyə və əmək standartları sahələrində bəzi islahatlar aparılacaq ki, bu da öz növbəsində insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdıracaq.

II. Azərbaycanın Avropa İttifaqına daxil olmasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin rolu. Bu gün Azərbaycan regionda sistemli və çoxtərəfli xarici siyasət yürüdən nümunəvi dövlətə çevrilib. Təbii ki, əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilən tarazlıq siyasəti dövründə Azərbaycanın xarici siyasətinin mühüm uğurlar əldə etdiyini görürük. Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunu Avropa ilə birləşdirən Nabukko kimi riskli layihələrdə lider mövqeyini qoruyub saxlayır. Ölkəmizdə beynəlxalq qaydalara uyğun olaraq xarici ticarətin gömrük-tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi üsullarını tətbiq etmək, habelə milli iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini və inkişafı nəzərə alaraq ən yaxşı variantı perspektivləri müəyyən etmək lazımdır. Bu problemlərin həllində Azərbaycanın böyük üstünlüyü onun iqtisadiyyatının aparıcı həlqəsi olan neft sektorunun sürətli inkişafını tam

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 29-33**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 29-33**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

təmin etməkdir. Ölkəmizdə gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bunlardır: -AR-da idxalın əmtəə strukturunu rasionallaşdırmaq; -AR-nın ərazisinə malların idxalı və ixracının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətini təmin etmək; -AR-nın gömrük ərazisinə xarici valyutanın idxalına və ixracına səmərəli nəzarət etmək; -əmtəə istehsalının və istehlakının strukturunda mütərəqqi dəyişikliklərə şərait yaratmaq; -AR-da ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorumaq; -AR iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiyası üçün şərait yaratmaq.

Müasir dövrdə dünyada iqtisadiyyatın sürətlə dəyişməsi və qloballaşma prosesləri Azərbaycana da bir sıra yeni çağırışlar yaradır. Bu baxımdan, ölkəmizin Avropa İttifaqı (Aİ) ilə iqtisadi əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi getdikcə daha böyük əhəmiyyət qazanır. Aİ ilə münasibətlərin inkişafı Azərbaycanın iqtisadiyyatının davamlı inkişafına, dünya bazarlarına çıxış imkanlarının genişlənməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyinin güclənməsinə töhfə verir. Bu əməkdaşlıq yalnız ticarət dövriyyəsinin artırılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda ölkədə iqtisadi islahatların aparılması, hüquqi-normativ mühitin təkmilləşdirilməsi və institusional strukturun müasirləşdirilməsi üçün əlavə imkanlar açır. Azərbaycan ilə Aİ arasında iqtisadi əlaqələrin mühüm istiqamətlərindən biri də gömrük və tarif siyasətidir. Gələcəkdə Azərbaycanın Aİ-yə daha sıx inteqrasiyası və ya mümkün üzvlüyü ölkənin xarici ticarət və gömrük qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını qaçılmaz edir. Gömrük sistemində şəffaflığın artırılması, yerli istehsalçıların qorunması, xarici sərmayələrin cəlb edilməsi və ixrac potensialının gücləndirilməsi kimi məsələlər Aİ ilə münasibətlər çərçivəsində prioritet olaraq qalır. Aparılmış araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın Aİ ilə daha sıx iqtisadi əlaqələri aşağıdakı faydaları verə bilər: -Malların, kapitalın və əmək resurslarının sərbəst hərəkəti; -Avropa bazarlarına daha

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 29-33**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 29-33**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

rahat çıxış imkanları; -Xarici investisiyaların həcminin artması və iqtisadi modernləşmə; -Əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsi; Bununla yanaşı, Azərbaycanın Aİ ilə əməkdaşlığı enerji siyasətindən tutmuş infrastrukturun inkişafına qədər bir çox sahədə ölkənin mövqelərini gücləndirə bilər. İnteqrasiya prosesi, həmçinin, daxili bazarın yenilənməsi, gömrük idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi və ümumi rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından yeni imkanlar yaradır. Nəticə etibarilə, demək olar ki, Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə iqtisadi inteqrasiyası ölkənin gələcək inkişafı və iqtisadi artımı üçün əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Lakin bu istiqamətdə atılacaq addımlar düşünülmüş, sistemli və milli maraqlara uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 34-37**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 34-37**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

İlahə Zeynallı
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0008-2556-4386
zeynalliilay@gmail.com

Azərbaycanda bank sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *bank sistemi, iqtisadi islahatlar, kredit, maliyyə sektoru, kommersiya bankları*
Keywords: *banking system, economic reforms, credit, financial sector, commercial banks*

Bank sistemi hər bir ölkənin iqtisadi strukturunun əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edir. Bu sistemin dayanıqlılığı və funksionallığı birbaşa olaraq ölkənin makroiqtisadi sabitliyi, maliyyə axınlarının düzgün yönləndirilməsi, kapitalın səmərəli bölgüsü və investisiya mühitinin formalaşması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə bank sektorunun rolu daha da aktuallaşır. Sovetlər Birliyi dövründə mərkəzləşdirilmiş, təkpilləli bank sistemi çərçivəsində fəaliyyət göstərən Azərbaycan bank sektoru, müstəqillik əldə etdikdən sonra ciddi struktur və institusional dəyişikliklərlə üz-üzə qalmışdır. Sovet modelində banklar, əsasən, dövlət planlarının icrasına yönəlmiş maliyyə vasitəçiləri kimi çıxış etdiyi halda, müstəqillik illərində bu funksionallıq tədricən bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuşdur.

1990-cı illərin əvvəlləri Azərbaycanın bank sistemində xaotik və qeyri-sabit bir mərhələ kimi yadda qalmışdır. Hüquqi-institusional mexanizmlərin olmaması, inflyasiya səviyyəsinin kəskin artması, valyuta bazarının qeyri-sabitliyi və yeni yaran-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

mış bankların zəif idarəetmə strukturları sistemin inkişafını çətinləşdirən əsas amillərdən idi. Bununla belə, 1992-ci ildən etibarən ölkədə bank qanunvericiliyinin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmış, Mərkəzi Bankın səlahiyyətləri müəyyənləşdirilmiş və kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün hüquqi baza yaradılmışdır.

2000-ci illərdən etibarən Azərbaycan bank sektoru daha sabit inkişaf yoluna qədəm qoymuş, maliyyə nəzarəti və tənzimləmə mexanizmləri təkmilləşdirilmiş, beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlılıq və audit prinsipləri tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu mərhələdə bank sektoruna olan etimad artmış, yerli və xarici investorlar üçün daha əlverişli mühit formalaşmışdır. Bankların iqtisadiyyatda oynadığı rol yalnız maliyyə vasitəçiliyi ilə məhdudlaşmır, həmçinin onlar əmanətlərin investisiyalara yönəldilməsi, kapital yığımının təşkili və iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılması baxımından mühüm funksiyaları icra edirlər.

Müasir dövrdə qloballaşma və rəqəmsallaşma proseslərinin dərinləşməsi fonunda bank sisteminin dayanıqlığı, rəqabətə davamlılığı və çevik adaptasiya qabiliyyəti daha vacib məsələlərə çevrilmişdir. Bu səbəbdən Azərbaycanın bank sektoru da strateji və uzunmüddətli inkişaf planları çərçivəsində özünü modernləşdirməyə davam edir.

Azərbaycanda maliyyə sektorunun əsas hissəsini kommersiya bankları təşkil edir. Banklar ümumi maliyyə aktivlərinin 90%-dən çoxuna nəzarət edir, sığorta, fond birjaları və digər maliyyə institutlarının çəkisi isə hələ də aşağı səviyyədədir. Buna görə də kommersiya banklarının mövcud durumu bütövlükdə maliyyə sisteminə mühüm təsir göstərir. Banklar müasir dövrdə iqtisadi inkişafın lokomotivi rolunu oynayır və iqtisadi rifahın artırılması, kapitalın səmərəli yönləndirilməsi və yığım səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından əsas vasitələrdən biridir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Lakin banklar öz fəaliyyətləri zamanı kredit riski, valyuta riski, faiz dərəcəsi riski, əməliyyat riski, bazar riski və likvidlik riski kimi müxtəlif risklərə məruz qalırlar. Bu risklərin düzgün idarə olunmaması təkcə konkret bankın deyil, ümumilikdə maliyyə sisteminin və real sektorun da böhranla üzləşməsinə səbəb ola bilər. Hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bank sistemi 26 kommersiya bankından ibarətdir və onların fəaliyyəti Mərkəzi Bank tərəfindən lisenziyalaşdırılır və tənzimlənir. Bundan əlavə, bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT-lar), ödəniş təşkilatları və digər maliyyə vasitəçiləri də fəaliyyət göstərirlər. İdarəetmə baxımından böhranlar bazar iqtisadiyyatının qaçılmaz elementlərindən biri hesab olunur. Buna görə də istənilən idarəetmə sistemi mümkün böhran hallarında qabaqlayıcı qiymətləndirmə, planlaşdırma, analiz və nəzarət funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməlidir. Təcrübə göstərir ki, böhranlar çox zaman gizli şəkildə inkişaf edir və onların səbəbləri həm daxili idarəetmədə, həm də xarici mühitdə formalaşa bilər. Bu baxımdan strateji antiböhran siyasətinin əsas elementi, mövcud risklərin və zəif tərəflərin vaxtında aşkarlanaraq, profilaktik tədbirlərlə neytrallaşdırılmasıdır.

Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi, maliyyə-iqtisadi böhranların təsiri, xarici kapitalın artan rolu və bank sektorunda rəqabətin güclənməsi müasir dövrdə bankların fəaliyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Bu şəraitdə bankların uğuru onların maliyyə resurslarının həcmi və strukturu, kredit və depozit siyasəti, gəlir və xərclərin effektiv idarə olunması ilə birbaşa bağlıdır. Bankların maliyyə sabitliyi isə həm sektorun, həm də dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin mühüm komponentidir.

Azərbaycanın bank sistemi dörd əsas inkişaf mərhələsindən keçmişdir: sovet planlı iqtisadiyyatından ayrılma, hüquqi və institusional əsasların qurulması, maliyyə sabitliyinin təmin olunması və müasir bankçılığa inteqrasiya. Mövcud çətinliklərə

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

baxmayaraq, Azərbaycan bank sektoru regionda nisbətən sabit və inkişaf etmiş sistemlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Gələcəkdə isə sektorun daha inklüziv, rəqəmsallaşmış və dayanıqlı olması əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Bu kontekstdə Azərbaycan bank sisteminin gələcək inkişafı üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə tövsiyələr irəli sürülə bilər:

-Regionlar üzrə bank xidmətlərinin genişləndirilməsi – kənd və ucqar ərazilərdə bank filiallarının açılması və mobil bank xidmətlərinin təşviqi;

-Maliyyə savadlılığının artırılması – orta və ali təhsil səviyyəsində maliyyə maarifləndirilməsi proqramlarının həyata keçirilməsi;

-Kredit faizlərinin azaldılması üçün təşviqlər – dövlət zəmanətli kredit mexanizmlərinin gücləndirilməsi.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 38-41**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 38-41**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Vüsal Səfərov
Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant
https://orcid.org/0009-0009-1630-9524
safarovvusal1234@mail.ru

Kiçik yaşlı məktəblilərdə fiziki tərbiyənin formalaşdırılması yolları

Açar sözlər: *fiziki tərbiyə, məktəblilər, sağlam həyat, oyun metodu, pedaqoji yanaşma*

Keywords: *physical education, schoolchildren, healthy lifestyle, game method, pedagogical approach*

Fiziki tərbiyə uşaqların hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayan əsas komponentlərdən biridir. Xüsusilə kiçik yaşlı məktəblilər – yəni I-IV sinif şagirdləri üçün fiziki tərbiyə yalnız bədən sağlamlığına deyil, həm də psixoloji və sosial inkişafına ciddi təsir göstərir. Bu yaş dövrü insan həyatında bünövrənin qoyulduğu mərhələdir və fiziki aktivlik bu mərhələdə uşaqda iradə, diqqət, özünüidarəetmə və sosiallaşma bacarıqlarının inkişafına təkan verir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasətinin əsas məqsədlərindən biri də sağlam, fiziki və mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş vətəndaşların yetişdirilməsidir. Bu məqsədlə məktəblərdə fiziki tərbiyənin təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin praktikada bir sıra çətinliklər və çatışmazlıqlar müşahidə edilir. Bu məqalənin məqsədi kiçik yaşlı məktəblilərdə fiziki tərbiyənin formalaşdırılmasının metod və yollarını təhlil etmək və inkişaf etdirilməsi üçün təkliflər verməkdir.

Kiçik yaşlı məktəblilər (6-10 yaş arası) üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır: fiziki aktivliyin yüksək olması, motor bacarıqlarının sürətlə inkişafı, diqqətin yayınması

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

və tez-tez dəyişməsi, emosional həssaslıq və oyunlara marağın üstünlüyü. Bu xüsusiyyətlər nəzərə alındıqda, fiziki tərbiyənin bu yaşda əsas məqsədi hərəkət bacarıqlarını inkişaf etdirmək, uşaq orqanizminə uyğun yüngül və əyləncəli məşqlər vermək, eyni zamanda, uşağın marağını və motivasiyasını qorumaq olmalıdır.

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində fiziki tərbiyə dərsləri həftədə 2 saat olmaqla tədris olunur. Bu dərslərin proqramı əsasən ümumi fiziki hazırlıq məqsədilə nəzərdə tutulur və müəyyən idman növlərinə əsaslanır. Lakin dərslər bəzən sadə və təkrarlanan məşqlərlə məhdudlaşır, infrastruktur (idman zalları, avadanlıq) əksər məktəblərdə tam təmin olunmayıb, müəllimlərin motivasiyası və metodiki hazırlığı arasında fərqliliklər mövcuddur, həmçinin dərsdənkənar fiziki fəaliyyətlər azdır və könüllü əsasda həyata keçirilir. Bu səbəbdən də fiziki tərbiyə dərsləri bəzən öz əsas məqsədinə tam çata bilmir, yəni uşaqlarda dayanıqlı və müsbət fiziki aktivlik vərdişləri formalaşdırmaq çətin olur.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə fiziki tərbiyənin effektiv təşkili üçün bir sıra yollar mövcuddur. Onlardan əsasları aşağıdakılardır:

- Oyun əsaslı metodların tətbiqi. Bu yaşda uşaqlar üçün oyunun rolu danılmazdır. Oyunlar vasitəsilə uşaqlar həm əylənir, həm də öyrənirlər. Oyun texnologiyaları əsasında keçirilən fiziki tərbiyə dərsləri:

- Marağı artırır;
- Qrup içində ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarığını inkişaf etdirir;
- Qaydalara əməl etmə vərdişlərini formalaşdırır;
- Fərdi bacarıqları üzə çıxarır.

Məsələn, estafet yarışları, bədən tərbiyəsi oyunları, "əzələ tap", "sürət və dayanıqlıq" tipli oyunlar uşaqlarda həm fiziki bacarıqları, həm də zehni çevikliyi artırır.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

- İnteqrativ yanaşma. Fiziki tərbiyə digər fənlərlə əlaqələndirilərək daha maraqlı və çoxistiqamətli tədrisə çevrilə bilər. Məsələn:

- Riyaziyyat dərsində sayma zamanı sadə hərəkətlər tətbiq edilə bilər;
- Musiqi ilə sinxronlaşdırılmış hərəkətlər ritm və koordinasiya bacarığını gücləndirər;
- Təsviri incəsənət fənnində bədən hissələrinin şəkillərini çəkərək anatomiya haqqında ilkin biliklər verilir.

- Dərsdənkənar fiziki fəaliyyətlər. Fiziki tərbiyənin formalaşmasında dərsdənkənar fəaliyyətlər – idman dərnəkləri, turnirlər, səhər məşqləri və məktəbdaxili oyun festivalları böyük rol oynayır. Bu tədbirlər uşaqlarda:

- Davamlı fiziki aktivlik vərdişi yaradır;
- Komanda ruhunu və liderlik bacarıqlarını inkişaf etdirir;
- Əlavə hərəkət imkanları təmin edərək sağlamlıq göstəricilərini yaxşılaşdırır.

- Ailə və məktəb arasında əməkdaşlıq. Fiziki tərbiyənin formalaşdırılmasında valideynlərin rolu az qiymətləndirilə bilməz. Ailələr:

- Uşaqların hərəkət aktivliyini evdə dəstəkləməlidir;
- Sağlam həyat tərzinə dair nümunə göstərməlidir;
- Məktəbin idman tədbirlərinə aktiv cəlb olunmalıdır.

Valideynlərlə məktəb arasında sıx əlaqə fiziki tərbiyənin davamlılığını və effektivliyini artırır.

Müasir dövrdə texnologiyanın təhsildə tətbiqi hər sahədə olduğu kimi, fiziki tərbiyədə də aktuallaşır. Onlayn fiziki fəaliyyət platformaları, interaktiv video dərslər və mobil tətbiqlər uşaqlarda maraq yaratmaqla yanaşı, ev şəraitində də aktivliyin qorunmasına kömək edir. Pandemiya dövründə bu üsulların əhəmiyyəti daha da ön plana çıxmışdır.

Kiçik yaşlı məktəblilərdə fiziki tərbiyənin formalaşdırılması onların fiziki sağlamlığı, sosial bacarıqları və mənəvi

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

keyfiyyətlərinin inkişafında böyük rol oynayır. Bu sahədə uğurlu nəticələrə nail olmaq üçün məktəbdə müasir və oyun əsaslı dərs metodlarının tətbiqi, dərsdənkənar tədbirlərin artırılması, müəllimlərin metodiki hazırlığının gücləndirilməsi və valideynlərlə sıx əməkdaşlıq zəruridir.

Həmçinin, dövlət siyasətində sağlam həyat tərzinin təşviqi, məktəblərin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və idman yönümlü məktəblərin təşviqi də fiziki tərbiyənin keyfiyyətini artıracaqdır. Unutmayaq ki, sağlam və hərəkətli uşaqlar, sağlam və dinamik cəmiyyətin təməlidir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 42-46**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 42-46**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Gəray Əsədov
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0009-6827-3201
esedov20202020@gmail.com

Bank fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Açar sözlər: *bank fəaliyyəti, effektivlik, maliyyə göstəriciləri, səmərəlilik, risklər*
Keywords: *banking activities, efficiency, financial indicators, performance, risks*

Müasir Azərbaycan dövlətinin başlıca strateji məqsədlərindən biri yeni iqtisadi siyasət istiqamətlərinin və milli inkişaf konsepsiyasının hədəflərinin praktik reallığa çevrilməsidir. Bu çərçivədə məqsəd ölkənin davamlı inkişafını təmin etmək, cəmiyyətin tərəqqisi üçün əlverişli imkanlar yaratmaqdan ibarətdir. Suveren dövlət kimi Azərbaycan artıq yeni tarixi və iqtisadi şəraitdə iqtisadi inkişafın qarşısında dayanan çağırışlara cavab verir və bu istiqamətdə köklü islahatlar aparır. Bu islahatlar iqtisadi sərbəstliyin təmin olunmasına və ölkənin qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiyasına yönəlmiş yeni iqtisadi modelin formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların rəqabətqabiliyyətliliyinin və dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında maliyyə institutlarının, xüsusilə bankların rolu əvəzolunmazdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı da bazar mexanizmləri ilə idarə olunan müasir modelə keçid dövründə bank sektorunun gücləndirilməsini prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirmişdir. Banklar təkcə maliyyə vasitəçiləri kimi deyil, eyni zamanda iqtisadi sabitliyin qorunmasında, kapitalın cəlb edilməsində və investisiya mühitinin

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

formalaşdırılmasında da strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan, bank fəaliyyətinin effektivliyinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi zəruri məsələlərdən biri kimi çıxış edir.

Bank sektorunun iqtisadiyyatda rolu. Banklar iqtisadiyyatın maliyyə sistemində dövriyyənin tənzimlənməsi, sərbəst vəsaitlərin toplanaraq kredit resurslarına çevrilməsi, habelə müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında maliyyə axınının təşkil olunması funksiyalarını yerinə yetirirlər. Onlar depozitlərin cəlbi, kreditlərin verilməsi, hesablaşmaların həyata keçirilməsi və investisiya xidmətləri kimi fəaliyyət sahələrində geniş imkanlara malikdirlər. Bu fəaliyyətlərin uğurla yerinə yetirilməsi üçün banklar yüksək səviyyəli idarəetmə, maliyyə sabitliyi və şəffaflıq prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməlidirlər. Eyni zamanda, banklar iqtisadiyyatda maliyyə intizamının formalaşmasına və pul-kredit siyasətinin icrasına dəstək verməklə iqtisadi artımın maliyyələşməsində mühüm rol oynayır. Bu baxımdan onların fəaliyyətinin səmərəliliyi yalnız mikroiqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də makroiqtisadi sabitliklə sıx bağlıdır. Bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi çoxölçülü və kompleks yanaşmalar tələb edir. Bu qiymətləndirmə prosesində aşağıdakı əsas meyarlar nəzərə alınmalıdır: Maliyyə göstəriciləri – bankların aktivlərinin gəlirliliyi (ROA), kapitalın gəlirliliyi (ROE), xalis faiz marjası, problemli kreditlərin payı, likvidlik göstəriciləri və s. bu sahədə əsas indikatorlardır. Risklərin idarə olunması – kredit, likvidlik, bazar və əməliyyat risklərinin idarə olunması mexanizmləri bank fəaliyyətinin sabitliyi baxımından önəmlidir. Effektiv idarəetmə və korporativ idarəetmə strukturu – bankın rəhbər orqanlarının peşəkarlığı, daxili nəzarət sistemləri və şəffaflıq prinsiplərinə əməl olunması effektivliyin əsas tərkib hissəsidir. Müştəri yönümlülük və innovativ xidmətlər – rəqəmsal bankçılıq texnologiyalarının tətbiqi, onlayn xidmətlərin keyfiyyəti və müştəri məmnuniyyəti də bankın rəqabət üstünlüyünü müəyyən edir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Hazırda Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bankların maliyyə vəziyyəti Mərkəzi Bank tərəfindən tənzimlənir və qiymətləndirilir. Bu məqsədlə xüsusi hesabat formaları və riskə əsaslanan nəzarət mexanizmləri tətbiq edilir. Bankların iqtisadi vəziyyətinə dair təsnifatlandırma sistemləri (məsələn, CAMELS metodologiyasına uyğun) istifadə edilərək onların sabitliyi, risk profili və maliyyə dayanıqlılığı qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, bankların fəaliyyətinə dair reytinqlərin verilməsi də effektivlik göstəricilərinin ölçülməsi baxımından mühüm rol oynayır. Lakin Azərbaycanda bu sahədə qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri reytinq agentliklərinin yetərincə inkişaf etməməsi və analitik alətlərin məhdud olmasıdır. Bu isə banklar arasında obyektiv müqayisələrin aparılmasına və səmərəliliyin real mənzərəsinin müəyyən olunmasına maneə yaradır.

Bank fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində qarşıya çıxan əsas problemlər aşağıdakılardır: Mövcud metodikaların indikatorlarının müxtəlifliyi və uyğunlaşdırılmaması; Bal və subyektiv qiymətləndirmələrin statistik əsaslarının zəif olması; Qiymətləndirmə nəticələrinin praktik qərarvermədə istifadəsinin məhdudluğu; Reytinq şirkətlərinin beynəlxalq standartlara cavab verməyən fəaliyyət mexanizmləri.

Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər: effektiv qiymətləndirmə metodologiyalarının vahid standartlara əsaslanaraq hazırlanması; beynəlxalq reytinq agentlikləri ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və onların yerli bazara inteqrasiyası; rəqəmsal texnologiyaların və “Big Data” alətlərinin qiymətləndirmə prosesinə cəlb edilməsi; bank fəaliyyətinin şəffaflığının artırılması və hesabatlılıq mexanizmlərinin gücləndirilməsi.

Banklar bütövlükdə iqtisadiyyatın maliyyə qan dövranını təmin edən əsas institutlar olmaqla, kreditləşdirmə, depozitlərin cəlbi, investisiya fəaliyyətləri və hesablaşmalar kimi mühüm funksiyaları yerinə yetirirlər. Onlar iqtisadi subyektlər arasında

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

maliyyə vasitəçiliyi funksiyasını həyata keçirərək bazar münasibətlərinin əsas dayaqlarından biri kimi çıxış edirlər. Bununla belə, bank sektorunun uğurlu fəaliyyəti yalnız onun həcmi ilə deyil, ilk növbədə, onun idarəetmə keyfiyyəti və fəaliyyət effektivliyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan bankların fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həm bank rəhbərliyi, həm də tənzimləyici orqanlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hələ də indiyə qədər Azərbaycanın bank sistemi həm mütləq, həm də nisbi göstəricilərə görə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin səviyyəsindən xeyli geri qalır. Hələ də sürətlə artan Azərbaycan iqtisadiyyatının tələbatı kifayət dərəcədə ödənilmir. Belə ki, Azərbaycanda bankların kapitalının ÜDM-ə nisbəti 4,6% təşkil edir ki, bu da inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 3-7 dəfə azdır. Müəssisələrin kreditlərinin ÜDM-ə nisbəti 18% olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, ABŞ-da bu göstərici 40%, Yaponiyada 64%-ə bərabərdir. Bank aktivlərinin ÜDM-də payı göstəricisinə görə, Azərbaycan həmin ölkələrdən 7-10 dəfə geri qalır. Sinkey digər aspektdən isə bank fəaliyyətinin təmin edilməsi məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Müəllif bank təhlükəsizlik sistemlərinin komponentlərini vurğulayır və onları geniş şəkildə təhlil edir. O, fərqli bank qurumunun qarşılaşa biləcəyi problemlərə xüsusi önəm verir.

O.Kovalenko ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi sisteminə təsir etmək gücünə malik olan institusional komponentləri və amilləri dəqiq vurğulamışdır. O tövsiyə edir ki, bu sahədə problemlərin həllində şəffaflıq prinsiplərinə, dövlətin və biznesin maraqlarının tarazlığına ciddi əməl edilməlidir. Hesablama antiböhran tədbirlərindən biri hesab edilən maliyyə stress indeksi ideyasını nəzərə alır, çünki bu üsul maliyyə sistemində böhran hadisələrinin baş verməsini birbaşa izləməyə kömək edir. Müasir durumda mənfəətə yiyələnməyə can atan istənilən kom-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

mersiya bankı müştəriyə yönəlməlidir. Fikrimizi daha aydın ifadə etsək, müştərinin tam tərzdə məhsul və xidmətlərə duyduğu ehtiyac fərdi yanaşmadan faydalanaraq və bankda aydınlaşdırılmış bəlli müştərilə, onun cəlbi prosesi, saxlanması və onların sayının artırılmasının keyfiyyətli həll olunduğu xüsusi qarşılıqlı təsir alqoritmilə ödənilir. Hal-hazırki durumda da respublikanın kommersiya banklarında bankın məhsulyönümlü inkişaf strategiyası daha əhatəli müstəvidə yayılmışdır. O özündə bank menecmentinin elə bir modelini ehtiva edir ki, burada təşkilati vahidlər təşkilati strukturda bir növ bank məhsullarının satışlarında iştirak prinsipi boyunca birləşdirilir. Bu vaxt istənilən biznes vahidinin məhsul qrupları unikal formada özünü nümayiş etdirməklə, heç də üst-üstə düşmürlər.

Son illərdə Azərbaycan bank sektoru bir sıra islahatlara məruz qalmış, problemli banklar bazardan çıxarılmış və nəzarət mexanizmləri gücləndirilmişdir. Bunun nəticəsində ümumi effektivlik səviyyəsi yüksəlmişdir. Məsələn, 2024-cü ilin maliyyə hesabatlarına əsasən, ölkədə fəaliyyət göstərən əsas bankların ROA göstəricisi orta hesabla 1.8%, ROE isə 12.4% təşkil etmişdir ki, bu da regional səviyyədə müsbət göstərici hesab olunur. Eyni zamanda, bankların kredit portfelində problemli kreditlərin payı 5%-dən aşağı düşmüşdür. Lakin bəzi banklarda xərclərin yüksəkliyi və rəqabətə davamlılıq kimi problemlər qalmaqdadır. Sektor üzrə CIR göstəricisi bəzi banklarda 60%-ə yaxınlaşaraq xərclərin yüksək olduğunu göstərir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 47-49**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 47-49**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Emin Rzayev
Azərbaycan İdman Akademiyası
magistrant
https://orcid.org/0009-0003-5128-8534
emin.rzayev.2024@sport.edu.az

Təhsildə və gənclər siyasətində hərbi-idman yönümünün gücləndirilməsi

Açar sözlər: *hərbi-idman tərbiyəsi, gənclər siyasəti, fiziki hazırlıq, təhsil sistemi, vətənpərvərlik tərbiyəsi*
Keywords: *military-sports education, youth policy, physical training, education system, patriotic education*

Müasir dövrdə ölkələrin milli təhlükəsizlik strategiyalarının əsas elementlərindən biri də fiziki və mənəvi cəhətdən hazırlıqlı gənclərin yetişdirilməsidir. Bu istiqamətdə təhsil sistemi və gənclər siyasəti aparıcı rol oynayır. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri də gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması, sağlam həyat tərzi və fiziki hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsidir. Hərbi-idman yönümlü tədbirlər və layihələr bu məqsədlə mühüm alət kimi çıxış edir.

Azərbaycan təhsil sistemində fiziki tərbiyə və ilkin hərbi hazırlıq dərsləri uzun illərdir ki, tətbiq olunur. Bu dərslərin məqsədi şagirdlərə fiziki dayanıqlıq, nizam-intizam və milli ruh aşılamaqdır.

Xüsusilə son illərdə "Vətənin müdafiəsinə hazıram" hərəkatı çərçivəsində keçirilən tədbirlər məktəblilər və tələbələr arasında böyük maraq doğurur. Lakin bu sahədə bəzi çağırışlar da mövcuddur:

- Fiziki tərbiyə dərslərinin praktiki yönünün zəifliyi;

- Müasir hərbi-idman alətlərinin və infrastrukturun çatışmazlığı;
- Müəllim hazırlığının bəzən aşağı səviyyədə olması.

Təhsildə hərbi-idman yönümünün effektiv tətbiqi üçün inteqrativ yanaşma vacibdir. Bu, idman və texnologiya dərslərinin birgə tətbiqi, açıq havada keçirilən təlimlər, müasir simulyasiya vasitələrinin istifadəsi və motivasiyaedici yarışların təşkili ilə mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilən layihələr bu istiqamətdə mühüm rol oynayır. “Şahinlər”, “Sərhədçi” hərbi-idman oyunları, könüllülük proqramları və “ASAN könüllüləri” kimi platformalar vasitəsilə gənclər hərbi-idman fəaliyyətlərinə cəlb olunurlar. 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsindən sonra gənclər arasında vətənpərvərlik hissi daha da güclənmiş, bu sahəyə maraq artmışdır. Müxtəlif ölkələrin təcrübələri göstərir ki, hərbi-idman yönümlü təhsil və gənclər siyasəti vətənpərvər, məsuliyyətli və fiziki cəhətdən sağlam vətəndaşların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, İsrail və Finlandiyada təhsil sistemində və gənclər siyasətində hərbi hazırlıq elementləri uğurla inteqrasiya olunub. Azərbaycan bu sahədə regional əməkdaşlıq platformaları vasitəsilə beynəlxalq təcrübəni öyrənə və uyğunlaşdırılmış modellər tətbiq edə bilər. Xüsusilə MDB ölkələri ilə birgə hərbi-idman festivalları və təlim proqramları təşkil etmək gənclər arasında həmrəylik və mübadilə imkanlarını gücləndirə bilər.

Hərbi-idman yönümünün təhsildə və gənclər siyasətində gücləndirilməsi, cəmiyyətin təhlükəsizliyinin və gənclərin hərtərəfli inkişafının təmin olunmasında əvəzsiz rol oynayır. Bu istiqamətdə yalnız dövlət qurumları deyil, təhsil müəssisələri, valideynlər və ictimai təşkilatlar da məsuliyyət daşıyır. Sistemli yanaşma və müasir metodlarla təchiz olunmuş layihələrin tətbiqi bu sahənin dayanıqlı inkişafını təmin edəcəkdir. Bu səbəb-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

dən, təhsilin və gənclər siyasətinin inteqrativ şəkildə planlaşdırılması, milli və beynəlxalq resursların səfərbər olunması və yeni təşəbbüslərə dəstək verilməsi Azərbaycanın gələcək nəsillərinin hazırlıqlı və məsuliyyətli vətəndaşlar kimi formalaşmasına töhfə verəcəkdir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 50-53**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 50-53**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Türkan Adıgözəlova
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0009-0575-4286
adigozelova.turkan.03@gmail.com

Bankların kapitallaşmasının iqtisadi artıma təsiri

Açar sözlər: *bank kapitallaşması, iqtisadi artım, maliyyə sabitliyi, kreditvermə, kapital adekvatlığı*

Keywords: *bank capitalization, economic growth, financial stability, lending, capital adequacy*

Müasir dövrdə bank sektoru iqtisadi sistemin mühüm dayaqlarından biri kimi çıxış edərək, maliyyə resurslarının müxtəlif iqtisadi subyektlər və sosial təbəqələr arasında bölüşdürülməsində əsas vasitəçi rolunu oynayır. Banklar vasitəsilə həyata keçirilən kreditləşdirmə, əmanətlərin cəlbi, investisiyaların yönəldilməsi və digər maliyyə xidmətləri həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi fəallığın təşəkkülünə və dayanıqlı inkişaf proseslərinə birbaşa təsir göstərir. Bu baxımdan bank sisteminin sabit və səmərəli fəaliyyəti iqtisadi artımın mühüm şərtlərindən biri hesab edilir. Bank sektorunun bu sabitliyinin təmin olunmasında isə maliyyə institutlarının kapitallaşma səviyyəsi əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir.

Kapitallaşma bankların risklərə qarşı davamlılığını və ümumi maliyyə sağlamlığını müəyyən edən əsas göstəricilərdəndir. Yüksək kapitala malik banklar kredit risklərini daha effektiv şəkildə idarə edə bilir, maliyyə sistemində sabitlik yaradır və real sektorun maliyyələşdirilməsi imkanlarını genişləndirirlər. Kapitalın kifayət qədər olması eyni zamanda investor və əmanətçilərin banklara olan inamını gücləndirir ki, bu da iqtisadi

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

artım prosesinə dolayı, lakin mühüm təsir göstərir. Bu səbəbdən də beynəlxalq maliyyə tənzimləyiciləri – xüsusilə Basel Komitəsi – bankların minimum kapital tələblərini müəyyən etməklə bu sahədə qlobal normativ çərçivə formalaşdırmağa çalışmışdır. Azərbaycan Respublikasında da son illərdə bankların kapitallaşmasının gücləndirilməsi iqtisadi və institusional siyasətin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Bank sektorunun iqtisadi inkişafdakı rolu uzun müddətdir ki, iqtisadi tədqiqatların mərkəzində dayanır. Bu istiqamətdə xüsusilə bankların kapitallaşma səviyyəsinin makroiqtisadi göstəricilərə, xüsusən də iqtisadi artıma təsiri mühüm müzakirə mövzusudur. Kapitallaşma bankların risklərə qarşı dayanıqlığını artırmaq, kredit resurslarını genişləndirmək və iqtisadiyyata effektiv maliyyə vasitəçiliyi göstərmək qabiliyyətini müəyyən edən əsas amildir. Bu baxımdan, kifayət qədər kapital bazasına malik banklar təkcə özlərinin sabit fəaliyyətini deyil, bütövlükdə iqtisadi sistemin davamlı inkişafını da təmin edə bilirlər. Müxtəlif iqtisadi yanaşmalar bank kapitallaşmasının iqtisadi artıma təsirini fərqli mexanizmlər üzərindən izah edir. Klassik iqtisadi modellərə görə, bankların artan kapital imkanları onların kreditvermə potensialını gücləndirir, bu isə öz növbəsində sahibkarlıq fəaliyyəti, investisiyalar və istehsal artımı vasitəsilə ÜDM-in yüksəlməsinə şərait yaradır. Bankların vəsaitləri yığımdan real investisiyalara yönəltmək funksiyası, yalnız güclü kapital bazası ilə effektiv həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda, kapital adekvatlığı bankların riskə qarşı dayanıqlığının göstəricisidir. Kapitalın yüksək olması maliyyə sistemində sabitliyi artırır, potensial şokların mənfi təsirini azaldır və iqtisadi böhranların qarşısının alınmasına yardım edir. Bu məqam, xüsusilə Hyman Minsky-nin maliyyə sabitliyi hipotezi və Basel normativləri ilə dəstəklənir. Minsky-nin fikrincə, maliyyə sabitliyi iqtisadi artım üçün həlledici amildir və kapitallaşmanın zəifliyi sistem risklərini artıraraq

iqtisadi artımı əngəlləyə bilər. Makroiqtisadi səviyyədə isə bank kapitallaşması inflyasiya, faiz dərəcələri və pul təklifi kimi vacib göstəricilərə dolayı təsir göstərərək iqtisadi dinamikanı formalaşdırır. Monetarist yanaşmalarda pul təklifinin genişlənməsi ilə real sektor arasında əlaqə bankların kreditvermə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur ki, bu qabiliyyət də birbaşa kapital səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan, yüksək kapitallaşma kredit genişlənməsini daha dayanıqlı şəkildə təmin edir. Bundan başqa, kapitallaşma ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı asılılıq da mövcuddur: kapital səviyyəsinin yüksəlməsi iqtisadi artımı təşviq etdiyi kimi, artan iqtisadi fəaliyyət də bankların mənfəətliliyini artıraraq onların kapital bazasını genişləndirir. Belə dövri əlaqə müsbət iqtisadi tsikllərdə bank sektorunun rolunu gücləndirir.

Tədqiqatçı O.Kovalenko qeyd edir ki, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyi baxımından institutların rolu və şəffaflıq prinsipinin qorunması olduqca vacibdir. O, maliyyə stress indeksinin tətbiqini dəstəkləyərək bu alətin maliyyə sistemindəki potensial riskləri erkən mərhələdə müəyyən etməyə imkan verdiyini vurğulayır. Digər tərəfdən, R.Vovçenko isə dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bank sektorunun restrukturizasiyasını və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasını vacib hesab edir. O, həmçinin Mərkəzi Bankın pul-kredit siyasətində daha fəal rol oynamasının zəruriliyini qeyd edir.

Azərbaycanda son illərdə bank sektorunda aparılan islahatlar nəticəsində kapital adekvatlığı əmsalı beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılmışdır. Xüsusilə 2022–2024-cü illər üzrə bu göstərici 18–20% civarında olmuş, bu isə Basel III tələblərini üstələmişdir. Lakin kredit portfelinin ÜDM-dəki payı və real sektora yönələn kreditlərin həcmi hələ də məhduddur. Bu fakt bankların kapital mövqeyi ilə iqtisadi artım arasında birbaşa və güclü əlaqənin formalaşması üçün institusional və iqtisadi idarəetmə mühitinin də mühüm rol oynadığını

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

göstərir. Panel analizlərə əsasən, Azərbaycanda bankların kapital səviyyəsinin ÜDM-in artımı ilə müəyyən müsbət əlaqəsi müşahidə olunsa da, bu münasibət hər zaman yüksək korelyasiya ilə müşayiət olunmur. Bu isə sübut edir ki, kapitalın olması iqtisadi artım üçün zəruri, lakin yetərli şərt deyil – kredit resurslarının düzgün istiqamətləndirilməsi, hüquqi sabitlik və investisiya təşviqi bu prosesin ayrılmaz tərkib hissələridir. Ümumilikdə, bankların kifayət qədər kapitallaşması real sektorun maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını artırmaqla iqtisadi aktivliyi gücləndirə bilər. Yüksək kapitallaşmaya malik banklar KOS-lara daha əlverişli kredit imkanları təqdim edə bilir ki, bu da məşğulluğun artmasına və iqtisadi istehsalın genişlənməsinə təkan verir. Azərbaycanda aparılan bank islahatları, o cümlədən zəif kapitallaşmış bankların fəaliyyətinin dayandırılması və kapital tələblərinin gücləndirilməsi bank sektorunun ümumi sabitliyini artırmışdır. Yekun olaraq demək olar ki, bank kapitallaşması sadəcə maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün deyil, həm də uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişaf üçün əsas şərtlərdən biridir. Azərbaycanda bu sahədə atılan addımlar müsbət qiymətləndirilsə də, kapitallaşmanın real iqtisadi göstəricilərə çevrilməsi üçün institusional islahatların dərinləşdirilməsi, kredit risklərinin effektiv idarə olunması və hüquqi mühitin gücləndirilməsi zəruridir. Kapitalın iqtisadi artıma çevrilməsi yalnız kompleks və sistemli yanaşmalarla mümkün ola bilər. Azərbaycan nümunəsində isə bankların kapitallaşmasının son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunsa da, bu prosesin real iqtisadi artıma təsiri hələ tam potensialına çatmamışdır. Səbəblər sırasında maliyyə və hüquqi infrastrukturun qeyri-kafi səviyyəsi, kredit risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi sahəsində çətinliklər və real sektora yönəlik kreditlərin həcminin məhdudluğu qeyd oluna bilər. Bu baxımdan, bank kapitallaşması ilə iqtisadi artım arasında olan əlaqə Azərbaycanda daha çox dolayı və zəif formada özünü göstərmişdir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 54-58**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 54-58**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Ayan Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0007-1094-8427
ayanquliyeva623@gmail.com

Kiçik və orta biznesin iqtisadiyyatda rolu və yeri

Açar sözlər: *kiçik və orta biznes, sahibkarlıq, iqtisadi inkişaf, məşğulluq, dövlət dəstəyi, innovasiya*
Keywords: *small and medium businesses, entrepreneurship, economic development, employment, state support, innovation*

Qloballaşma şəraitində ölkələrin iqtisadi gücü yalnız iri sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti ilə deyil, həm də kiçik və orta biznesin (KOB) inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. KOB-lar yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin rifahının yüksəldilməsi, innovasiyaların yayılması və yerli bazarların stimullaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan iqtisadiyyatında da KOB sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsi olan kiçik və orta biznes (KOB) milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və davamlı inkişafının obyektiv şərti sayılır, istehlak bazarında sağlam rəqabət mühitinin formalaşmasına, iqtisadi artım tempinə, ümumi daxili məhsulun sturkturuna və keyfiyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir və hormonik ictimai inkişafa səbəb olur. Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma proseslərinin getdiyi indiki şəraitdə bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının və onun iqtisadi rayonlarının strateji inkişafında kiçik və orta biznes müstəsna rol oynayır. Belə ki, kiçik və orta biznes (KOB) subyektləri çevikdir, xarici mühitdə baş verən dəyişiklərə daha tez reaksiya verərək uyğunlaşa bilirlər.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 54-58**
***Modern Requirements in Science and Education* XV Theses Collection / 54-58**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Kiçik və orta biznesin təsnifatı və xüsusiyyətləri. KOB-ların dəqiq təsnifatı ölkədən ölkəyə fərqli ola bilər. Azərbaycanda isə bu təsnifat Prezidentin 2018-ci il tarixli fərmanına əsasən aşağıdakı kimidir:

-Mikro sahibkarlıq: işçilərin sayı 1-10, illik gəlir ≤ 200,000 AZN;

-Kiçik sahibkarlıq: 11-50 işçi, illik gəlir ≤ 3 milyon AZN;

-Orta sahibkarlıq: 51-250 işçi, illik gəlir ≤ 30 milyon AZN;

KOB-lar ümumi daxili məhsulun (ÜDM) formalaşmasında, məşğulluğun təmin edilməsində və vergi daxilolmalarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, inkişaf etmiş ölkələrdə KOB-lar: ÜDM-in 50-60%-ni, Ümumi məşğulluğun 70-80%-ni təşkil edir. Məsələn, Almaniyada iqtisadiyyatın "bel sütunu" sayılan KOB-lar "Mittelstand" adı ilə tanınır və ölkənin ixrac potensialının böyük hissəsini təmin edir. Azərbaycanda isə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən: 2023-cü ildə KOB-ların qeyri-neft sektorunda payı 30%-ə yaxın olmuşdur; 2023-cü ilin sonunda Azərbaycanda 360 mindən çox sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərmişdir, onların təqribən 95%-ini KOB-lar təşkil edir. KOB-lar yeni iş yerlərinin yaradılmasında önəmli rol oynayır. Böyük müəssisələrə nisbətən daha çevik və adaptiv olan KOB-lar əhalinin müxtəlif təbəqələrinin, xüsusilə də gənclərin və qadınların əmək bazarına inteqrasiyasını asanlaşdırır. Xüsusilə regionlarda kiçik biznesin inkişafı yerli işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına töhfə verir. Sabit gəlirə malik və öz biznesini qura bilən şəxslərin sayının artması cəmiyyətin orta təbəqəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Bu təbəqə ölkənin iqtisadi-sosial sabitliyinin dayağı olmaqla yanaşı, həm də istehlak bazarının əsas iştirakçısı kimi çıxış edir. KOB-lar mərkəzdənkənar iqtisadi inkişafın təmin olunmasında aparıcı vasitədir. Regionlarda yerli resursların istifadəsi və dəyər zəncirinin formalaşması KOB-ların aktivliyi nəticəsində mümkün olur.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Bu, həm regionlararası iqtisadi fərqlərin azalmasına, həm də ölkədaxili iqtisadi balansın qorunmasına xidmət edir. KOB-ların çoxşaxəli fəaliyyəti iqtisadiyyatın sektoral şaxələndirilməsinə və yeni məhsul və xidmət bazarlarının yaranmasına şərait yaradır. Bu, iqtisadiyyatın yalnız bir sahəyə əsaslanmaqdan çıxmasına və struktur sabitliyinin yaranmasına səbəb olur. Xüsusilə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafında KOB-ların rolu strateji əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə kiçik və orta biznes iqtisadiyyatın ənənəvi sektoru sayılır və onun inkişafına dövlət tərəfindən xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Avropa İttifaqı ölkələrində ümumi daxili məhsulun 58 faizi və əhalinin ümumi iş yerlərinin 67 faizi KOS subyektlərinin payına düşür. Anoloji mənzərə Yaponiya, Böyük Britaniya, ABŞ, Çin və digər ölkələrdə müşahidə olunur. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycanda kiçik və orta biznes mövcud inkişaf səviyyəsi milli iqtisadiyyatın inkişafında yeri və rolu baxımından qənaətbəxş deyil. Sahibkarların fikrincə, kiçik və orta biznesin kifayət qədər inkişaf etməməsinin əsas səbəbləri vergilərin yüksək və maddi-texniki vasitələrin baha olması, kredit resurslarının çatışmamasıdır. İri şirkətlərdən fərqli olaraq, kiçik və orta müəssisələr kredit almaqda çətinlik çəkirlər, baha olduqlarına görə material resurslarını əldə edə bilmirlər, çünki kiçik müəssisələrin kifayət qədər ilkin kapitalı olmur.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik və orta biznes sektorunun iqtisadiyyatdakı payı olduqca yüksəkdir. Məsələn, Avropa İttifaqı ölkələrində KOB-lar bütün bizneslərin təxminən 99%-ni təşkil edir və ümumi məşğulluğun 66%-dən çoxunu təmin edir. Birləşmiş Ştatlarda isə kiçik bizneslər 30 milyondan çox şirkəti əhatə edir və yeni iş yerlərinin böyük hissəsini yaradır. Müasir iqtisadi mühitdə rəqabət qabiliyyətli olmaq üçün KOB-lar innovativ texnologiyaların tətbiqinə və rəqəmsal transformasiyaya xüsusi önəm verməlidir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

KOB-ların çevikliyi onların texnologiyalara daha tez uyğunlaşmalarına imkan yaradır. Bununla belə, maliyyə və insan resurslarının məhdudluğu onların rəqəmsal keçidini çətinləşdirir. Azərbaycanda bu sahədə müxtəlif layihələr icra olunur, məsələn, "Startap Azərbaycan", "INNOLAND" və digər innovasiya mərkəzləri vasitəsilə gənc sahibkarlara və KOB-lara texnoloji dəstək verilir. Rəqəmsallaşmanın genişlənməsi həm də onların beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasını asanlaşdırır. KOB-ların regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolu əvəzsizdir. Regionlarda kiçik sahibkarlığın inkişafı işsizliyin azaldılması, yerli resursların istifadəsi və daxili bazarın canlanması ilə nəticələnir. Azərbaycan hökuməti regionlarda sənaye zonalarının və aqroparkların yaradılması ilə KOB-ların fəaliyyətinə stimul verməkdədir. Bununla yanaşı, regionlarda KOB evlərinin fəaliyyətə başlaması sahibkarların bilik və xidmətlərə çıxışını asanlaşdırmışdır. KOB -lara güzəştli kreditlər, subsidiyalar və qrantlar verilir, vergi güzəştləri tətbiq edilir. Regionda infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması, elektrik enerjisi, su, qaz və digər kommunikasiya xətlərinin çəkilməsi dövlət tərəfindən təmin edilir. KOS-lara biznes planların hazırlanması, maliyyə idarəetməsi, marketinq və digər sahələrdə məsləhət xidmətləri göstərilir. Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasında KOB-ların dəstəklənməsi ilə bağlı tədbirlər müsbət nəticə verməkdədir, lakin bu istiqamətdə daha məqsədyönlü siyasət və mexanizmlər zəruridir: Kiçik və orta biznes (KOB) iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının, məşğulluğun artırılmasının və innovativ təşəbbüslərin dəstəklənməsinin mühüm təməl sütunlarından biridir. Onların çevik idarəetmə strukturu, lokal bazarlara adaptasiya qabiliyyəti və yeni ideyaların reallaşdırılmasında oynadığı rol milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətini artırır. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün KOB-ların inkişafı sosial-iqtisadi sabitliyin və regional balansın təmin olunmasında əvəzsiz rol oynayır. Dövlət tərəfindən

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və əlverişli biznes mühitinin yaradılması bu sektorun potensialından tam istifadə olunmasına şərait yaradır. KOB-ların inkişafı yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də cəmiyyətin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edən əsas strategiyalardan biri kimi çıxış edir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Nihat Kərimli
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-3407-1710
nihat.karim550@gmail.com

Makroiqtisadi amillərin büdcə sisteminin dayanıqlığına təsiri

Açar sözlər: *makroiqtisadi sabitlik, büdcə dayanıqlığı, inflyasiya, fiskal siyasət, borclanma*
Keywords: *macroeconomic stability, budget sustainability, inflation, fiscal policy, borrowing*

Büdcə sisteminin dayanıqlılığı istənilən ölkənin iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından biridir. Büdcə sisteminin dayanıqlığı istənilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və maliyyə təhlükəsizliyinin əsas sütunlarından biridir. Dövlətin gəlir və xərclər balansı, vergi siyasətinin effektivliyi, borc yükünün idarəolunması və sosial təminat funksiyalarının yerinə yetirilməsi büdcənin davamlı və dayanıqlı strukturuna əsaslanır. Lakin bu dayanıqlıq yalnız daxili idarəetmədən deyil, eyni zamanda makroiqtisadi sabitlikdən də asılıdır. İnflyasiya, iqtisadi artım tempi, məşğulluq səviyyəsi, valyuta məzənnəsi, tədiyyə balansı və borclanma kimi əsas makroiqtisadi göstəricilər büdcə sisteminə birbaşa və dolayı təsir göstərir. Bu sistemin effektiv işləməsi üçün makroiqtisadi göstəricilərin stabil olması mühüm rol oynayır. Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) kimi qurumların da vurğuladığı kimi, fiskal dayanıqlıq uzunmüddətli iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir.

Makroiqtisadi amillər və onların təsir mexanizmləri. Bazar iqtisadiyyatı qanunlarının formalaşması dövründə makroiq-

tisadi sahədə uğur qazanmağın əsas şərtlərindən biri dövlətin düzgün maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsidir. Burada ən aktual məsələ dövlətin maliyyə siyasətinin məcmu ictimai tələbatın daim artırılması, ölkə iqtisadiyyatının müntəzəm surətdə dirçəldilməsi, ölkəmizin daxili və xarici bazarlarda mövqelərinin daim möhkəmləndirilməsi kimi mühüm vəzifələrə tabe edilməsidir. Bu o deməkdir ki, büdcə siyasəti əsasən əsas daxili problemlərin həllinə, iqtisadi artımın və dövlətin müdafiə qabiliyyətinin təmin edilməsinə yönəlib.

Milli iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının fasiləsiz dövriyyəsini təşkil etmək və əhaliyə sosial dəstək vermək üçün pul vəsaitlərinin iqtisadiyyatın subyektlərindən və sektorlarından kənarda mərkəzləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə bu funksiyanı dövlət büdcəsi həyata keçirir. Hər bir şəxs özünün və ailəsinin zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün aldığı gəlirdən öz büdcəsini formalaşdırır. Dövlət həm də bir ailədir, vətəndaşlarının sosial rifahını, normal yaşayışını təmin etməyə, siyasi, iqtisadi, sosial və s. vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlməyə can atır, gəlir mənbələrini səfərbər edir, onlara təyinatına görə müxtəlif istiqamət verir. İqtisadi artımın müsbət dinamikası büdcə gəlirlərinin artmasına birbaşa şərait yaradır. Barro və Sala-i-Martin (2004) qeyd edirlər ki, iqtisadi artımın davamlı olması vergi bazasını genişləndirir və büdcəyə daxilolmaları artırır. Azərbaycanda da ÜDM-də artım müşahidə olunan dövrlərdə büdcə gəlirlərində əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır. Azərbaycanda da iqtisadi artımın sürətləndiyi dövrlərdə, xüsusilə neft qiymətlərinin yüksək olduğu illərdə (2006–2014), büdcə gəlirlərində ciddi artımlar müşahidə olunmuşdur. Lakin artım əsasən neft sektorunun təsiri ilə baş verdiyindən qeyri-neft sektorundakı zəif inkişaf uzunmüddətli dayanıqlıq baxımından risk yaradır. İnflyasiya səviyyəsi dövlətin real gəlirlərinə və xərclərinə təsir göstərən mühüm amildir. Mundell (1963) vurğulayır ki, yüksək inflyasiya büdcənin nominal

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

xərclərini artırmaqla yanaşı, əhalinin real gəlirlərini azaldır və sosial yardım xərclərini artırır. İnflyasiya dövlət satınalmalarının maya dəyərini də artırır, bu da fiskal sabitliyi zəiflədir.

2022–2023-cü illərdə Azərbaycanda qlobal inflyasiya dalğası fonunda ərzaq və enerji qiymətlərində kəskin artım müşahidə olunmuş, bu da büdcədən subsidiya və sosial ödənişlərin artırılmasına səbəb olmuşdur. Məşğulluq səviyyəsi büdcə sisteminə iki istiqamətdən təsir edir: bir tərəfdən vergi ödəyicilərinin sayını artırır, digər tərəfdən isə sosial yardım ehtiyacını azaldır. Keynesin məşğulluq nəzəriyyəsinə əsasən, dövlət məşğulluğu artırmaqla həm iqtisadi dövriyyəni genişləndirər, həm də büdcə balansını qoruyar. Azərbaycanda əmək bazarında qeyri-rəsmi məşğulluğun yüksək payı büdcə gəlirlərinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda işsizlikdən əziyyət çəkən əhali üçün ayrılan sosial xərclər büdcəyə əlavə yük yaradır. Keynsin məşğulluq nəzəriyyəsinə əsasən, işsizliyin azalması həm vergilərin yığılmasına, həm də sosial yardım xərclərinin azalmasına səbəb olur. Bu isə büdcənin yükünü azaldır və dayanıqlılığı artırır.

Dövlət borcunun xarici valyutada olması valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklərə qarşı büdcəni həssas edir. Krugman və Obstfeld (2009) qeyd edirlər ki, devalvasiya şəraitində xarici borcun dəyəri artır və bu, borc xidmət xərclərinin büdcədə payını yüksəldir. 2015-ci ildə Azərbaycanda baş vermiş devalvasiya nəticəsində dövlət borcunun xarici hissəsinin xidmət xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə artmış, büdcədə əlavə risklər yaranmışdır. Hazırda borclanma siyasətinin manatla yönəldilməsi bu riski qismən azaltsa da, valyuta gəlirlərinin hələ də böyük hissəsinin neftdən asılı olması məzənnə sabitliyinə təsir göstərir. Beynəlxalq praktikada vergi gəlirləri mənbələrindən asılı olmayaraq vahid sistemdə qiymətləndirilir, onların ÜDM-dəki payı əsas götürülərək ümumi vergi yükünün nisbi səviyyəsi hesablanır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə vergi

siyasəti, dövlət büdcəsinin formalaşmasında əsas alətlərdən biri kimi çıxış edir. Bu ölkələrdə vergi dərəcələri ilə ÜDM-in dəyişmə dinamikası arasında müsbət korrelyasiya müşahidə olunur. Lakin vergi dərəcələrinin artırılması və ya vergi güzəştlərinin ləğvi kimi tədbirlər, fiskal sabitliyə zərər vura və iqtisadi subyektlər üçün əlavə risklər yarada bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatında isə vergi sisteminin əsas xüsusiyyəti onun neytrallığı və ayrı-seçkilik prinsipinin olmamasıdır. Bununla belə, vergi yükünün əsas hissəsi tam şəffaf və qanuni fəaliyyət göstərən müəssisələrin üzərinə düşür. Qeyri-rəsmi iqtisadiyyat (kölgə iqtisadiyyatı) isə vergi yığımını azaldaraq ümumi büdcə gəlirlərinə mənfi təsir göstərir. Vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanılması üçün qeyri-leqal fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin rəsmi iqtisadiyyata inteqrasiyası, ödəniş intizamının yaxşılaşdırılması və rəqabətli iqtisadi mühitin təşviq edilməsi vacibdir. Hüquqi iqtisadiyyatın möhkəmləndirilməsi və vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması ilə fiskal baza genişlənə bilər. Bu da gələcəkdə vergi dərəcələrinin aşağı salınmasına şərait yaradaraq iqtisadi artım üçün daha əlverişli mühit formalaşdıra və xarici investorların marağını artıra bilər.

Fikrimizcə, makroiqtisadi amillər büdcə sisteminin dayanıqlığını müəyyən edən əsas faktorlardandır. Onların təsirinin sistemli təhlili və bu risklərin idarə olunması üçün institusional islahatlar büdcə sabitliyi üçün zəruridir. Azərbaycanın makroiqtisadi vəziyyəti müəyyən dərəcədə sabit olsa da, neftdən asılılıq və struktur problemlər uzunmüddətli büdcə dayanıqlığına təhlükə yaradır. Bu səbəbdən islahatların dərinləşdirilməsi və makroiqtisadi idarəetmənin gücləndirilməsi vacibdir. Azərbaycanın büdcə sisteminin dayanıqlılığını artırmaq üçün kompleks tədbirlər görmək, iqtisadiyyatı şaxələndirmək, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, büdcə xərclərini optimallaşdırmaq, borc yükünü idarə etmək, büdcə idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək və xarici amillərə həssaslığı azaltmaq lazım-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

dır. Yalnız bu şəkildə ölkə maliyyə sabitliyini gücləndirə, iqtisadi inkişafa nail ola və sosial rifahı təmin edə bilər. Son dövrlərdə iqtisadiyyatın məqsədyönlü idarə olunmasında dövlətin rolunun xeyli güclənməsi ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişafının ən mühüm cəhətlərindən biri hesab oluna bilər. Bu, ilk növbədə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması prosesində özünü göstərir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 64-68**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 64-68**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Raul Ələkbərli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0005-0516-5458
raulalakbarli606@gmail.com

İstehlak bazarının səmərəli infrastruktur təminatında logistika sisteminin rolu

Açar sözlər: *istehlak bazarı, sosial-iqtisadi təhlükəsizlik, infrastruktur, logistika sistemi, tədarük zənciri, aqrar-sənaye kompleksi*

Keywords: *consumer market, socio-economic security, infrastructure, logistics system, supply chain, agro-industrial complex*

İstehlak bazarları iqtisadiyyatın dinamik seqmentlərindən biri olaraq əhali tələbatının ödənilməsində və milli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu bazarın dayanıqlı və effektiv fəaliyyəti isə logistik infrastrukturun funksionallığı və çevikliyindən asılıdır. Məhz logistika sistemləri istehsaldan istehlak mərhələsinədək olan bütün zəncirin əlaqələndirici rolunu oynayır. Logistika təkcə məhsulun fiziki hərəkətini deyil, həm də onunla bağlı informasiyanın, xidmətlərin və dəyərin hərəkətini əhatə edən kompleks idarəetmə sistemidir. Ona görə də bazar infrastrukturunda logistika sisteminin təşkili həm iqtisadi, həm sosial, həm də texnoloji baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir.

İstehlak bazarının səmərəli inkişafının ilkin iqtisadi şərtləri və amilləri.

İstehlak bazarının və onun ölkə iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqəsinin və sosialyönümlü inkişafına (təhlükəsizliyinə) təsirinin öyrənilməsinə əsaslanaraq, onun səmərəli inkişafı üçün

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsini təmin etmək lazımdır:

- İdxal əvəzetməsini, Azərbaycan Respublikası subyektinin ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etməsini, respublika və trans-milli pərakəndə satış şəbəkələri ilə işləməyi, yerli əmtəə və kənd təsərrüfatı istehsalçılarını dəstəkləməyi nəzərdə tutan bölgədə qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;
- İstehlak mallarının istehsalı üçün daha səmərəli sənaye sisteminin qurulması və inkişaf etdirilməsi, maliyyələrin, paylama xərclərinin azalmasına və malların mövcudluğunun artmasına kömək edir;
- İstehlakçı tələbini artırmaq və ehtiyacları maksimum dərəcədə təmin etmək üçün kənd yerləri daxil olmaqla kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə eyni vaxtda dövlət (və ən əsası həqiqi) dəstəyi ilə bazar iştirakçıları arasında rəqabətin inkişafı;
- Bölgədəki istehlak bazarında malların keyfiyyətini yük-səltmək üçün tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

İstehlak bazarının inkişaf sürəti və xüsusiyyətləri resurs potensialının xüsusiyyətləri, bölgənin istehsal gücləri, istehlak malları istehsalının xüsusiyyətləri, əhalinin gəliri və istehlakçı tələbi, bazarın inkişaf səviyyəsi və regional infrastrukturu ilə əlaqəli müxtəlif amillərin təsiri ilə müəyyən edilən dinamik bir prosesdir. Əksər tədqiqatçıların fikrincə, bölgədəki istehlak bazarının inkişafına təsir göstərən dominant amillər bunlardır:

- bölgədəki sosial-demoqrafik və miqrasiya proseslərinin mahiyyəti və onların əhalinin strukturuna təsiri;
- istehlakçı tələbində və istehlakın regional spesifikliyində dəyişikliklər;
- bölgənin daxili və xarici qida və qeyri-ərzaq bazarlarında satılan istehlak mallarına istehsalçıların və vasitəçilərin qiymət siyasətinin təbiəti.

Bundan əlavə, bir sıra tədqiqatçılar istehlak bazarının inkişafına təsir edən amillər sistemini aşağıdakı kateqoriyalarda ümumiləşdirirlər:

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

-bölgənin təbii-iqlim və məkan-coğrafi şəraiti;

-bölgənin demoqrafik, milli, miqrasiya xüsusiyyətləri;

-bölgə əhalisinin məşğulluq sahəsi və peşələri və müvafiq normalar, xüsusilə qida və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakı;

-istehlak bazarındakı tələbi müəyyənləşdirən bölgə əhalisinin pul gəlirlərinin səviyyəsi;

-bölgədə istehlak malları istehsalının inkişaf səviyyəsi və inkişafı üçün proqramların mövcudluğu;

-mal tədarükü üçün bölgənin coğrafi məsafəsi.

Regionlararası əlaqələrin həyata keçirilməsində əsas amillərdən biri kimi logistika infrastrukturu respublikanın bölgələrinin iqtisadi və sosial göstəricilərinin artmasına təsir göstərir. Nəqliyyat və logistika müəssisələrinin davamlı fəaliyyəti insanların, malların və xidmətlərin hərəkətinin sərbəst və ritmik olduğu iqtisadi məkanın birləşməsinə zəmanət verir. Bundan əlavə, azad rəqabət, logistik proseslərin həyata keçirilməsi yolu ilə dünya birliyinə inteqrasiya, bir qayda olaraq, bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin etməklə, əhalinin həyat şəraitini və səviyyəsini yaxşılaşdırır.

Ərazilərin inkişaf perspektivləri, iqtisadi təhlükəsizliyi daha çox bölgələrin logistika infrastrukturunun vəziyyətindən asılıdır. Eyni zamanda, infrastrukturu klasterlərin formalaşması və inkişafı üçün maddi-texniki baza təşkil edən istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin və obyektlərinin, xüsusən də logistika, tədqiqat və istehsalat kompleksləri, azad iqtisadi zonalar və bölgədəki təsərrüfatların məkan təşkilatının digər formaları yaradır.

"Logistik infrastruktur" anlayışını xarakterizə etmək üçün bu sahədəki elmi tədqiqatçıların müəllif şərhlərini nəzərə alaraq onun tərifinə yanaşmaları sistemləşdirmək lazımdır. Elmi ədəbiyyatda aşağıdakı yanaşmaları müəyyənləşdirmişik:

1) sistem kateqoriyası kimi logistik infrastruktur - "logistik proseslərin ayrılmaz hissəsi olan mühüm tapşırıqları yerinə yetirən elementlərin məcmusudur". Bundan əlavə, bu, logistik

axınların məkan-zaman çevrilməsi üçün vasitə sistemidir, eyni zamanda, müvafiq logistik xidmətlər potensial yaradaraq bu axınların keçməsi üçün təşkilati-iqtisadi şərait yaradan müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələr toplusudur;

2) funksional yanaşma maddi və maliyyə axınlarının hərəkəti prosesi və ya malların hərəkəti prosesi həyata keçirildiyi və xidmət göstərildiyi fəaliyyət kompleksi olaraq logistika infrastrukturunu xarakterizə edir;

3) element yanaşma logistika infrastrukturunu müəyyən coğrafi mövqeyə və fərqli xüsusiyyətlərə malik obyekt kompleksi kimi təmsil edir. Logistika infrastrukturunun bir sıra tədqiqatçıları malların əlavə emalı ilə əlaqəli nəqliyyat, saxlama və xidmət elementlərini, lazımi mənbələrlə (təbii, maddi, texniki, informasiya, insan, institusional və maliyyə) təmin olunan ticarət, məişət və inzibati xidmətlərin göstərilməsi ilə fərqləndirirlər.

Yuxarıda göstərilən yanaşma və təriflər logistik infrastrukturun formalaşmasına və fəaliyyət göstərməsinə təsir göstərən öz xüsusiyyətlərinə malik olduğunu, həmçinin, milli təhlükəsizlik çərçivəsində ərazinin iqtisadiyyatına təsir dərəcəsini təyin etdiyini qeyd etməyə imkan verir.

Logistika infrastrukturunun tipik obyektlərinin tərkibi kifayət qədər geniş diapazonda dəyişə bilər. Bunlar istehsal müəssisələrinin anbarları, logistik mərkəzləri, müxtəlif terminallar və ya bölüşdürmə mərkəzləri ola bilər. Hər bir növün tələb olunan sayda obyektinin, onların yerləşməsinin və iqtisadi funksiyalarının müəyyənləşdirilməsi hər hansı bir şirkətin logistika infrastrukturunun formalaşdırılması (layihələndirilməsi) üçün bütün fəaliyyətlərin vacib elementidir.

Dinamik rəqabət mühitində vacib məsələ, istehsal ehtiyaclarını və tələbini ödəmək üçün logistika infrastrukturunun dəyişdirilməsidir. Şirkət tərəfindən logistika şəbəkəsi üçün ən yaxşı yeri seçmək rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün ilk addım

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

ola bilər. Logistika xidmətlərinin mürəkkəbliyi və keyfiyyətinin aşağı səviyyədə olmasına baxmayaraq, logistika mərkəzləri və logistika operatorları tərəfindən təqdim olunan bu xidmətlər üçün tariflər qonşu ölkələrin tariflərindən yüksəkdir. İstehlak bazarının səmərəli infrastruktur təminatı logistik sistemlərin kompleks inkişafı ilə birbaşa əlaqədardır. Azərbaycan kimi inkişafda olan ölkələrdə bu sahənin gücləndirilməsi həm daxili bazarın tənzimlənməsi, həm də ixrac potensialının genişləndirilməsi baxımından vacibdir. Dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və regional logistika mərkəzlərinin inkişafı bu istiqamətdə atılmalı olan əsas addımlardandır.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 69-72**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 69-72**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Rəsul Abbasov
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0001-6022-6031
abbasovvrasul@gmail.com

Kredit təşkilatlarında maliyyə menecmentinin inflyasiyanın idarə olunmasında rolu

***Açar sözlər**: kredit təşkilatları, maliyyə menecmenti, inflyasiya, risk, likvidlik*
***Keywords:** credit institutions, financial management, inflation, risk, liquidity*

Müasir dövrdə respublikanın davamlı inkişaf templərinin qorunmasında maliyyə menecmenti mühüm təsir amili kimi çıxış edir. Bu səbəbdən, xüsusilə kredit təşkilatlarında maliyyə idarəçiliyinə olan diqqət dövlət səviyyəsində artmaqdadır. İqtisadi müstəvidə baş verən gözlənilməz və mənfi xarakterli hadisələr avtomatik şəkildə sabitliyə qovuşmadığından, real iqtisadi-sosial şəraitdə müəyyən problemlərlə üzləşmək qaçılmaz olur. Belə hallarda dövlətin iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin həyata keçirilməsi də çətinləşir. Buna görə də iqtisadi sabitliyə təhdid yaradan amillərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və nəzarətə götürülməsi zəruridir. Bu mənada vergitutma və audit fəaliyyətinin əhəmiyyəti daha da ön plana çıxır. Maliyyə menecmenti ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığı və davamlı inkişafı baxımından əsas proseslərdən biridir. İnflyasiya isə iqtisadiyyatın bir çox sektorlarına mənfi təsir göstərən kompleks bir hadisədir. O, ölkə valyutasının dəyərinin azalmasına və nəticə etibarilə daxili bazarda məhsulların qiymətinin artmasına gətirib çıxarır. Bu isə həm fərdi istehlakçılar, həm də biznes

subyektləri üçün ciddi maliyyə çətinlikləri yaradır. Belə bir şəraitdə maliyyə menecmentinin əsas vəzifəsi pul siyasətinin optimallaşdırılması, bazarda sabitliyin qorunması və maliyyə sisteminə olan ictimai etimadın saxlanılmasıdır. İnflyasiya şəraitində təşkilatların düzgün maliyyə qərarları qəbul etməsi üçün risklərin dəqiq qiymətləndirilməsi və kapitalın real dəyərinin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman maliyyə menecerləri müəssisənin likvidlik səviyyəsini daim nəzarətdə saxlamalı və qısa müddətli öhdəliklərin ödənilməsini təmin etməlidirlər. Bununla yanaşı, maliyyə sisteminin prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi və maliyyə mexanizmlərinin optimal şəkildə idarə olunması da vacibdir. Maliyyə menecmenti-təşkilatın maliyyə resurslarının səmərəli planlaşdırılması, idarə olunması və nəzarətini təmin edən funksional bir sistemdir. İnflyasiya mühitində bu sistemin daha çevik, riskə qarşı dayanıqlı və strateji yönümlü olması zəruridir. Kredit təşkilatlarında fəaliyyət göstərən maliyyə menecerləri inflyasiyanın yüksəlmə və ya azalma tendensiyalarını nəzərə alaraq uyğun qərarlar qəbul etməlidirlər. İnflyasiyanın əsas mahiyyəti – qiymət səviyyəsinin ümumilikdə və davamlı şəkildə artması - nəticə etibarilə əhalinin alıcılıq qabiliyyətini azaldır, pulun dəyərsizləşməsinə səbəb olur və iqtisadi sabitliyi pozur. Bu baxımdan, banklar və digər maliyyə institutları inflyasiyadan təsirlənən subyektlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda inflyasiyanın təsirlərinə qarşı tədbirlər görən və onun idarə olunmasında vasitəçi funksiyası daşıyan əsas iqtisadi oyunçular hesab olunurlar. Onların həyata keçirdiyi maliyyə strategiyaları inflyasiyanın nəzarətdə saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, kredit və depozit faizlərinin düzgün tənzimlənməsi, kredit portfelinin strukturlaşdırılması, valyuta mövqelərinin optimallaşdırılması və risklərin idarə olunması kimi tədbirlər həm təşkilatın dayanıqlığını təmin edir, həm də

iqtisadi mühitin sabitliyinə töhfə verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında, inflyasiyaya qarşı mübarizə daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Qlobal miqyasda baş verən geosiyasi gərginliklər, tədarük zəncirlərindəki fasilələr və enerji bazarındakı qeyri-sabitlik inflyasiya təzyiqlərini gücləndirmişdir. Belə şəraitdə maliyyə menecmentinin çevikliyi, risklərə qarşı hazırlığı və strateji planlaşdırma qabiliyyəti daha da əhəmiyyət qazanır. İnflyasiyaya qarşı tətbiq edilən strategiyalar fərqli sahələr üzrə müxtəlif ola bilər. Məsələn, qiymətlərin kəskin bahalaşması ilə mübarizə məqsədilə maliyyə menecerləri qiymətləri sabit saxlamaq və ya onların azaldılması üçün müxtəlif addımlar atırlar. Eyni zamanda, inflyasiyaya qarşı dayanıqlı investisiya vasitələrinin seçilməsi – məsələn, sabit gəlirli depozitlər və dövlət istiqrazları-daha geniş istifadə edilməlidir. İnflyasiya dövründə maliyyə menecmentinin sabitliyini qorumaq üçün yerli valyutaya üstünlük verilməsi və yerli istehsalın dəstəklənməsi də mühüm amillər sırasındadır. Bu yanaşma xarici asılılığı azaldaraq yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırır. Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə dinamik inkişaf göstərir, lakin onun dayanıqlılığı və davamlılığı bir sıra xarici və daxili amillərlə əlaqədar çətinliklərlə üzləşir. İnflyasiya kimi makroiqtisadi problemlər ölkənin iqtisadi sabitliyinə ciddi təhdid yaradır və bu şəraitdə kredit təşkilatlarının maliyyə menecmenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.Bu mənzərədə Azərbaycan bank sektorunda maliyyə menecmentinin rolu ön plana çıxır. Kredit təşkilatları inflyasiyanın yaratdığı riskləri minimuma endirmək və maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün effektiv maliyyə idarəetmə sistemlərinə ehtiyac duyurlar. Belə sistemlər inflyasiyanın proqnozlaşdırılması, risklərin qiymətləndirilməsi və kapitalın optimal bölüşdürülməsi funksiyalarını yerinə yetirir. Azərbaycan bankları inflyasiyaya qarşı mübarizədə

faiz siyasətini diqqətlə tənzimləyir, kredit portfellərini diversifikasiya edir və valyuta risklərinin idarə olunmasına xüsusi önəm verir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən tətbiq olunan monetar və fiskal siyasətlər də bankların maliyyə menecmentinin effektivliyinə təsir göstərir. Məsələn, Azərbaycan Mərkəzi Bankının inflyasiya hədəfləmə strategiyası və faiz dərəcələrinin optimallaşdırılması bazarda sabitliyin qorunmasına xidmət edir. Azərbaycanın iqtisadi reallıqları nəzərə alınaraq, kredit təşkilatları inflyasiyaya qarşı daha çevik və innovativ maliyyə alətləri tətbiq etməlidirlər. Məsələn, inflyasiyaya indekslənmiş kredit məhsulları, risk paylaşımlı investisiya fondları və valyuta risklərini idarə edən hedcinq mexanizmləri geniş tətbiq oluna bilər. Yekun olaraq, inflyasiya şəraitində maliyyə menecmenti yalnız daxili idarəetmə mexanizmi deyil, həm də makroiqtisadi sabitliyin təminatçısı kimi çıxış edir. Kredit təşkilatlarında düzgün formalaşdırılmış maliyyə siyasəti inflyasiyanın təsirlərini azaltmaqla yanaşı, iqtisadi inkişaf üçün münbit şərait yaradır. Bu baxımdan, maliyyə menecerlərinin qəbul etdiyi qərarlar təşkilatın dayanıqlığını təmin etməklə yanaşı, ölkənin ümumi maliyyə sabitliyinə də töhfə verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də bu istiqamətdə maliyyə menecmentinin əhəmiyyəti getdikcə artır. Neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, ərzaq məhsullarının bahalaşması və xarici ticarət balansında baş verən dəyişikliklər maliyyə institutlarını daha çevik və proaktiv qərarlar qəbul etməyə vadar edir. Bu səbəbdən, müasir bankların fəaliyyətində maliyyə menecmenti sadəcə daxili strukturun tənzimlənməsi vasitəsi deyil, həm də dövlətin inflyasiyaya qarşı apardığı siyasətin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Fərid Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-1938-6546
feridmemmedov1918@gmail.com

Dayanıqlı inkişaf və enerji siyasətində yaşıl enerjinin rolu

Açar sözlər: *yaşıl enerji, dayanıqlı inkişaf, enerji siyasəti, iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi*
Keywords: *green energy, sustainable development, energy policy, climate change, energy security*

Müasir dövrdə insan fəaliyyətlərinin ətraf mühitə təsiri artdıqca, enerji istehsalı və istifadəsi məsələsi qlobal siyasətin və elmi araşdırmaların əsas gündəm mövzusuna çevrilmişdir. İqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi və ekosistemlərin pozulması bu sahədə təcili və davamlı tədbirlərin görülməsini zəruri etmişdir. Bu kontekstdə dayanıqlı inkişaf və onun ayrılmaz hissəsi olan yaşıl enerji mənbələri – yəni bərpa olunan və ətraf mühitə minimal zərər verən enerji formaları – prioritet məsələ kimi çıxış edir.

Enerji sektoru həm ekoloji cəhətdən həssas, həm də iqtisadi və siyasi baxımdan strateji əhəmiyyətə malik sahədir. Məhz bu səbəbdən yaşıl enerjiyə keçid yalnız texnoloji dəyişiklik deyil, həm də dərin institusional və hüquqi transformasiyanı tələb edir. Bu tezisdə məqsəd yaşıl enerjinin dayanıqlı inkişafda oynadığı rolu təhlil etmək və bu prosesin enerji siyasətinə təsirini dəyərləndirməkdir. Xüsusi diqqət Azərbaycanın yaşıl enerji potensialı və bu sahədə görülən tədbirlərə yönəldiləcək, beynəlxalq təcrübə fonunda milli siyasətlərin uyğunluğu və effektivliyi qiymətləndiriləcəkdir. Qlobal iqlim dəyişikliyi, təbii

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

ehtiyatların tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsi kimi problemlər dünya ölkələrini daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrinə keçidə vadar edir. Bu kontekstdə yaşıl enerji – yəni günəş, külək, su və biokütlə kimi bərpa olunan enerji mənbələri – həm enerji siyasətinin, həm də dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əsas sütunlarından birinə çevrilmişdir. Bu tezisdə yaşıl enerjinin dayanıqlı inkişafdakı rolu və enerji siyasətindəki əhəmiyyəti geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir. Dayanıqlı inkişafın üç əsas sütunu vardır:

1.Ekoloji davamlılıq – təbii ehtiyatlardan məsuliyyətli istifadə, ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə;

2.İqtisadi inkişaf – səmərəli resurs istifadəsi, davamlı iqtisadi artım və innovasiya;

3.Sosial inklüzivlik – sosial bərabərlik, yoxsulluğun azaldılması və əhalinin rifah halının yüksəldilməsi.

Yaşıl enerji ətraf mühitə minimal təsir göstərən, karbon emissiyasına səbəb olmayan və təbii yolla bərpa olunan enerji mənbələrini əhatə edən enerji növüdür. Bu mənbələrə əsasən günəş enerjisi, külək enerjisi, hidroenerji (su elektrik stansiyaları), biokütlə və geotermal enerji daxildir. Ənənəvi enerji növlərindən fərqli olaraq, yaşıl enerji resursları tükənməzdir və onların istifadəsi zamanı atmosferə istixana qazlarının buraxılması ya olmur, ya da əhəmiyyətli dərəcədə az olur.

Günəş enerjisi, ən geniş yayılmış yaşıl enerji mənbələrindən biridir. Fotovoltaik (PV) panellər vasitəsilə günəş şüaları birbaşa elektrik enerjisinə çevrilir. Bu texnologiya sürətlə inkişaf etməkdədir və dünyanın bir çox ölkəsində yaşayış evləri, müəssisələr və sənaye obyektlərində tətbiq olunur. Külək enerjisi isə külək turbinaları vasitəsilə kinetik enerjinin elektrik enerjisinə çevrilməsi ilə əldə olunur. Xüsusilə sahil zonalarında və yüksək külək potensialı olan ərazilərdə külək enerjisi effektiv və iqtisadi baxımdan sərfəlidir. Bəzi ölkələr, məsələn Danimarka və Almaniya, elektrik enerjisinin əhəmiyyətli his-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

səsini məhz bu mənbə ilə təmin edirlər. Hidroenerji, suyun axını və təzyiqindən istifadə edərək elektrik enerjisi istehsal edən texnologiyadır. Bu mənbə həm də su ehtiyatlarının tənzimlənməsi, irriqasiya və daşqınların qarşısının alınması baxımından mühüm rol oynayır. Lakin böyük su elektrik stansiyalarının ekosistemlərə təsiri də nəzərə alınmalıdır. Biokütlə enerjisi kənd təsərrüfatı və meşə sənayesi tullantılarından, bitki yağlarından və heyvan mənşəli tullantılardan enerji istehsalı üçün istifadə edilir. Bu metod xüsusilə kənd yerlərində enerji təminatının artırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Geotermal enerji, yer qabığının dərinliklərindəki təbii istilikdən istifadə edərək enerji əldə etməyə imkan verir. Vulkanik və geoloji aktiv bölgələrdə bu texnologiya yüksək səmərəliliklə tətbiq olunur. Bu texnologiyaların hər biri, texnoloji inkişafla birlikdə daha əlçatan, səmərəli və iqtisadi baxımdan münasib hala gəlmişdir. Eyni zamanda, enerji saxlanması (batareyalar), ağıllı şəbəkələr və rəqəmsal idarəetmə sistemləri yaşıl enerjinin istifadəsində çevikliyi və davamlılığı artırır.

Yaşıl enerjinin dayanıqlı inkişafa təsiri çoxşaxəlidir və bu təsirlər yalnız ekoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial aspektlərdə özünü göstərir. Yaşıl enerji dayanıqlı inkişafın üç əsas komponentinə – iqtisadi rifah, sosial bərabərlik və ekoloji sabitliyə – eyni zamanda töhfə verir. Ekoloji baxımdan, yaşıl enerji istixana qazlarının atmosferə buraxılmasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Beləliklə, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə effektiv vasitə rolunu oynayır. Ənənəvi enerji mənbələri – xüsusilə kömür, neft və təbii qaz – ətraf mühitin çirklənməsinə və ekosistemlərin pozulmasına səbəb olur. Yaşıl enerji isə bu riskləri minimuma endirərək təmiz hava, su və torpaq resurslarının qorunmasına şərait yaradır. İqtisadi baxımdan, yaşıl enerji yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur. Enerji keçidi prosesi mühəndislik, istehsal, texniki xidmət və innovasiya sahələrində minlərlə yeni məşğulluq imkanları yaradır. Məsələn, 2022-ci

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

ildə Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) hesabatına əsasən, bu sahədə dünyada 12,7 milyon insan çalışırdı. Əlavə olaraq, enerji idxalından asılılığı azaldaraq yerli enerji istehsalını gücləndirir, bu da milli enerji təhlükəsizliyi baxımından önəmlidir.

Nəticə etibarilə, yaşıl enerji yalnız texniki bir həll deyil, həm də ətraf mühitə, cəmiyyətə və iqtisadiyyata inteqrasiya edilmiş kompleks bir yanaşma tələb edən transformasiya prosesidir. Onun dayanıqlı inkişafa təsiri, bu keçidin sürətini və effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdəndir.

Azərbaycan Respublikasında yaşıl enerji sahəsində son illərdə mühüm addımlar atılmaqdadır. Qlobal iqlim dəyişikliyi və enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı çağırışlar fonunda, Azərbaycan da öz enerji siyasətini diversifikasiya etmək və karbon emissiyalarını azaltmaq məqsədilə bərpa olunan enerji sektorunun inkişafını prioritet sahəyə çevirmişdir. 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları “yaşıl enerji zonası” elan edilmişdir. Bu qərar, azad edilmiş ərazilərin bərpa prosesi çərçivəsində enerji infrastrukturunun tamamilə bərpa olunan mənbələrə əsaslanaraq qurulmasını nəzərdə tutur. Artıq bu bölgələrdə günəş və külək enerjisi üzrə texniki potensial qiymətləndirilmiş və layihələrin icrasına başlanmışdır. Azərbaycan da bu qlobal transformasiyanın bir hissəsi kimi, enerji siyasətində mühüm dəyişikliklər etməkdədir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun yaşıl enerji zonası elan edilməsi, xarici tərəfdaşlarla bərpa olunan enerji layihələrinin həyata keçirilməsi, yeni hüquqi aktların qəbul olunması və enerji səmərəliliyinin artırılmasına dair tədbirlər ölkənin bu sahədəki iradəsini əks etdirir. Bununla belə, texnoloji asılılıq, infrastruktur zəifliyi, maliyyələşdirmə məhdudiyyətləri və ictimai maarifləndirmə kimi problemlər hələ də həllini gözləyir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Müasir dövrdə enerji siyasətinin formalaşdırılması artıq yalnız iqtisadi və texniki məsələ deyil, həm də ekoloji və sosial məsuliyyətlə bağlı strateji bir yanaşmanı tələb edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin, yəni yaşıl enerjinin tətbiqi qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə, ətraf mühitin mühafizəsində və enerji təhlükəsizliyinin təminində əvəzolunmaz rol oynayır. Bu enerji növləri atmosferdə karbon emissiyalarının azalmasına səbəb olmaqla yanaşı, enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə və milli iqtisadiyyatların dayanıqlığının artırılmasına da xidmət edir. Yaşıl enerjinin sosial, iqtisadi və ekoloji sahələrə müsbət təsiri dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əsas prinsipləri ilə tam uyğunluq təşkil edir. Xüsusilə az inkişaf etmiş və ucqar regionlarda təmiz enerjiyə çıxış insanların həyat keyfiyyətini yüksəldir, iş yerləri yaradır və rifahı artırır. Bu baxımdan yaşıl enerji təkcə texnoloji transformasiya deyil, həm də inklüziv sosial dəyişimin mühərrikinə çevrilmişdir.

Nəticə etibarilə, yaşıl enerjiyə keçid uzunmüddətli, mərhələli və strateji yanaşma tələb edən bir prosesdir. Dövlət siyasətinin ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin iştirakı, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi bu keçidi daha uğurlu və davamlı edəcəkdir. Azərbaycan üçün yaşıl enerji yalnız ekoloji tələbat deyil, həm də yeni iqtisadi imkanlar, regional liderlik və dayanıqlı gələcəyə aparan yoldur.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 78-82**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 78-82**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Murad Əlizadə
Azərbaycan Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0000-5071-5117
mm.alizade2003@mail.ru

Müəssisələrdə vergi nəzarəti sistemlərinin təşkili xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *vergi nəzarəti, müəssisə, vergi riskləri, audit, vergi uçotu, fiskal siyasət*
Keywords: *tax control, enterprise, tax risks, audit, tax accounting, fiscal policy*

Müasir dövrdə istənilən müəssisənin maliyyə sabitliyi, şəffaf fəaliyyəti və risklərdən qorunması birbaşa onun vergi nəzarəti sisteminin düzgün qurulmasından asılıdır. Vergi nəzarəti sadəcə dövlətin fiskal maraqlarının qorunması üçün deyil, həm də müəssisənin ümumi idarəetmə keyfiyyətinin və maliyyə təhlükəsizliyinin mühüm bir elementi kimi çıxış edir. İqtisadi qloballaşma və artan rəqabət mühitində müəssisənin bazarda möhkəm mövqe tutması və sabit gəlir əldə etməsi üçün düzgün və effektiv vergi nəzarəti sisteminin qurulması zəruri şərtlərdən biridir. Vergi nəzarətinin məqsədi yalnız qanunvericiliyin icrasına nəzarət etməklə məhdudlaşmır. Bununla yanaşı, o, müəssisənin maliyyə intizamını gücləndirir, vergi risklərini minimuma endirir və şəffaf maliyyə idarəçiliyini təmin edir. Bir çox alimlər vergi nəzarətini müəssisənin ümumi risk idarəetmə sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi dəyərləndirir. Ona görə də vergi nəzarəti təkcə dövlət orqanlarının funksiyası deyil, eyni zamanda müəssisənin daxili idarəetmə strukturunun da ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Azərbaycanda həyata keçirilən vergi islahatları fonunda müəssisələr üçün daxili vergi nəzarətinin

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

gücləndirilməsi, şəffaf uçotun tətbiqi və vergi risklərinin idarə olunması müasir idarəetmənin əsas tələblərindən biri kimi çıxış edir.

Ümumilikdə götürdükdə, vergi nəzarəti dövlətin maliyyə və iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm vasitələrdən biridir. Vergi orqanları bu nəzarət vasitəsilə hüquqi və fiziki şəxslərin vergi öhdəliklərini düzgün və tam yerinə yetirib-yetirmədiyini yoxlayır, pozuntular aşkar edildikdə onların aradan qaldırılmasını təmin edir. Beləliklə, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin sabit formalaşmasına şərait yaradır. Hüquqi baxımdan vergi nəzarəti qanunvericiliyə riayət olunmasının yoxlanılması kimi dəyərləndirilsə də, onun iqtisadi əhəmiyyəti daha genişdir və maliyyə intizamı, iqtisadi sabitlik və sağlam rəqabət mühitinin qorunmasına xidmət edir. Vergi nəzarətinin müəssisələr üçün də bir sıra mühüm faydaları vardır. Belə ki, düzgün və səmərəli vergi nəzarəti sisteminin tətbiqi müəssisələrdə vergi risklərini azaldır, maliyyə intizamını möhkəmləndirir və qeyri-qanuni əməliyyatların qarşısını alır. Eyni zamanda, bu sistemlər müəssisələrin qanunlara uyğun fəaliyyətini təmin edir, əlavə vergi cərimələrindən və sanksiyalardan qoruyur, müəssisənin maliyyə etibarlılığına və nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, müasir vergi nəzarəti sistemləri təkcə yoxlama məqsədi daşımır, həm də risk əsaslı və qabaqlayıcı xarakter daşıyır. Bundan başqa, effektiv vergi nəzarətinin təşkili müəssisə ilə dövlət orqanları arasında şəffaf və etibarlı münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur. Əgər müəssisə vergi nəzarətini öz daxili nəzarət sisteminin tərkib hissəsi kimi görürsə, bu, həm hüquqi, həm də nüfuz risklərinin azalmasına səbəb olur. Daxili audit xidməti və vergi nəzarəti bölmələri burada mühüm rol oynayır. Onlar daxildə vergi öhdəliklərinin düzgün icrasına nəzarət edərək mümkün pozuntuları vaxtında aşkar edib qarşısını ala bilirlər.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Vergi nəzarətinin iqtisadi əhəmiyyəti həm də onunla izah olunur ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sabit və proqnozlaşdırılan qaydada formalaşmasını təmin edir. Vergi daxilolmaları dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə təminatının əsas mənbəyidir. Ona görə də vergi nəzarətinin effektiv təşkili uğurlu fiskal siyasət üçün vacib şərtdir. Beynəlxalq təşkilatlar (IMF, OECD və s.) da tövsiyə edirlər ki, vergi nəzarəti sistemləri şəffaf, risk əsaslı və rəqəmsal texnologiyalarla inteqrasiya olunmuş şəkildə təşkil edilsin. S.Abbasovun fikrincə, daxili audit xidməti təkcə texniki yoxlama ilə kifayətlənməməli, eyni zamanda rəhbərliyə məsləhət verərək mövcud risklər barədə məlumatlandırmalı və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsinə şərait yaratmalıdır. Rəqəmsal həllər isə vergi nəzarətinin avtomatlaşdırılmasına, insan faktorundan doğan səhvlərin azalmasına, hesabatlılığın şəffaflığının və audita hazırlığın artırılmasına kömək edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, ABŞ, Almaniya, Niderland kimi ölkələrdə vergi nəzarəti Compliance Management System (CMS) çərçivəsində həyata keçirilir. Bu sistemlər müəssisədə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin edən daxili siyasət, prosedur və nəzarət mexanizmlərini özündə ehtiva edir. Azərbaycanda son illər ərzində elektron vergi sistemləri, "ASAN İmza", "E-hesab faktura", "Elektron qaimə-faktura" kimi vasitələr daxili nəzarətə imkan yaratsa da, müəssisələrdə sistemli daxili vergi nəzarəti hələ tam formalaşmayıb. Azərbaycan Vergi Məcəlləsi şəffaf fəaliyyət üçün zəruri hüquqi baza yaratsa da, tətbiq sahəsində müəyyən boşluqlar qalmaqdadır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi bu boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Azərbaycanın vergi sahəsində rəqəmsal islahatları (elektron qaimələr, ASAN İmza və s.) müsbət nəticələr versə də, müəssisə səviyyəsində sistemli, yazılı şəkildə təsdiqlənmiş və tətbiq olunan vergi nəzarəti mexanizmlərinin formalaşması geniş

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

yayılmayıb. Bir çox müəssisələrdə vergi nəzarəti yalnız vergi yoxlamasına hazırlıq zamanı həyata keçirilir, halbuki inkişaf etmiş ölkələrdə qabaqlayıcı nəzarət və audit mexanizmləri daha çox tətbiq olunur. Müəssisələr vergi nəzarətini yalnız maliyyə idarəetməsinin bir hissəsi kimi deyil, həm də korporativ idarəetmənin mühüm tərkib hissəsi kimi dərk etməli, bu sahəyə ixtisaslı kadrlar, texnoloji resurslar və hüquqi dəstək ayırmalıdırlar. Effektiv vergi nəzarətinin qurulması müəssisənin uzunmüddətli dayanıqlığına, tərəfdaşların və investorların etimadının artmasına, əlavə cərimə və sanksiyaların qarşısının alınmasına xidmət edir.

Əslində, vergi nəzarətinin əsas məqsədi təkcə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarını təmin etməklə məhdudlaşmır. Onun rolu daha genişdir və sosial-iqtisadi sahələrə ciddi təsir göstərir. Vergi nəzarəti həm iqtisadi sabitliyin qorunmasına, həm rəqabət mühitində bərabər şərtlərin formalaşmasına, həm də dövlətlə biznes arasında münasibətlərin sağlam və qanunlara uyğun inkişafına xidmət edir. Bu baxımdan, müəssisələr üçün düzgün qurulmuş vergi nəzarəti sistemi uzunmüddətli stabil fəaliyyətin, maliyyə sabitliyinin və yaxşı reputasiyanın qorunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aparılmış araşdırmalar və təhlillər göstərir ki, müasir iqtisadi şəraitdə müəssisələrdə vergi nəzarətinin düzgün təşkili yalnız qanunlara riayət olunması ilə məhdudlaşmır. Bu sistem eyni zamanda maliyyə dayanıqlığının artırılması, investisiya baxımından cəlbediciliyin gücləndirilməsi və ümumilikdə idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Vergi nəzarətinin effektiv fəaliyyəti müəssisənin ümumi risklərin idarə olunması siyasətindən ayrı düşünülə bilməz. Çünki vergi ilə bağlı risklər birbaşa maliyyə nəticələrinə təsir göstərir və müəssisənin hüquqi imicinə zərər vura bilər. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan müəssisələri beynəlxalq praktikanın müsbət nümunələrindən istifadə et-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

məklə Compliance əsaslı vergi nəzarəti modellərinə keçid etməlidir. Bu keçid aşağıdakı üstünlükləri təmin edəcək: -vergi risklərinin vaxtında aşkarlanması və minimallaşdırılması; -maliyyə uçotunun və vergi uçotunun şəffaflığının artırılması; -daxili audit sistemlərinin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması; -fiskal orqanlarla münasibətlərdə şəffaflığın və etimadın güclənməsi; -beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət sayəsində xarici investisiya imkanlarının genişlənməsi.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 83-87**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 83-87**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Elvin Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
https://orcid.org/0009-0004-1813-4637
emmmdov64@gmail.com

Azərbaycanda turizm xidməti bazarında sahibkarlığın inkişafı

Açar sözlər: *turizm bazarı, qeyri-neft sektoru, sahibkarlıq fəaliyyəti, investisiya, regional inkişaf*
Keywords: *tourism market, non-oil sector, entrepreneurial activity, investment, regional development*

Son illər qlobal miqyasda turizm sektoru iqtisadi inkişafın və məşğulluğun əsas drayverlərindən biri kimi çıxış edir. Turizm yalnız bir sənaye deyil, həm də digər sahələrin – nəqliyyat, xidmət, qida sənayesi və əyləncə sektorlarının inkişafını stimullaşdırır. Azərbaycan isə, öz təbii, tarixi və mədəni resursları ilə regionun önəmli turizm istiqamətlərindən birinə çevrilməkdədir. Bu baxımdan, sahibkarlığın turizm sahəsində rolu artır və bu istiqamətdə inkişaf perspektivlərinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi zərurət kəsb edir. Hal-hazırda ölkəmizdə məqsədyönlü dövlət tədbirləri nəticəsində turizmin qeyri-neft sektorunda prioritet sahə kimi inkişafına münbit şərait yaradılıb ki, bu da milli turizmin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına bilavasitə öz töhfəsini verib. Turizm fəaliyyətini iqtisadiyyatın perspektivli və prioritet sahələrindən biri kimi tanıyan dövlət yardım göstərir və onun səmərəli inkişafı üçün yaxşı şərait yaradır, Azərbaycan haqqında turizm sektoru üçün əlverişli ölkə kimi rəy formalaşdırır, iqtisadi təhlükəsizlik və hərtərəfli yardım edir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas və mühüm strateji istiqamətlərindən biri ölkənin turizm məkanı kimi beynəlxalq məkana inteqrasiyası olmuşdur. Bu göstəricilərin dinamikası turizm sektorunda mənfi tendensiyalardan xəbər verir. Azərbaycan üçün nəticələr orta dünya ilə müqayisədə daha əhəmiyyətlidir. Məhz buna görə də turizmin bərpası, onun rəqəmsallaşdırılması və innovativ inkişafı iqtisadiyyatın bərpası və artımının və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasının mühüm komponentidir. Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi ölkənin ən çox turist cəlb edən bölgələrindən biridir və bu gün turizmin inkişafı üçün bölgəyə çoxlu investisiyalar qoyulur. Turizmə yeni açılan bölgələrdə turizmi inkişaf etdirmək üçün təkcə turizm investisiyalarından istifadə oluna bilər. Bölgələrdə turizmin müsbət inkişaf etməsindən ötrü yerli ictimaiyyətin turizmə və turistlərə münasibətinin üzə çıxarılması çox vacibdir. Turistləri qəbul edən bölgədəki yerli insanlar turizmə baxışı və turizmin təsirlərinin qavranılması və qiymətləndirilməsinin müəyyən edilməsi ilə bağlı araşdırmalar həmin regionda turizmin davamlılığı, həm də uğurlu planlaşdırma, marketinq və inkişaf baxımından əhəmiyyətli faydalar təmin edir. Respublikada yeni təsərrüfat formalarının, kiçik və orta sahibkarlığın əsas istiqamətlərinin formalaşmasında turizmin inkişaf tempi öz təsirini göstərir. Qloballaşma prosesləri təsdiq edir ki, turizm beynəlxalq ticarətin istiqaməti kimi sivil ictimai inkişafın ayrılmaz elementi hesab edilir. Dünya ÜDM-də 10 faiz paya malik olması bunu bir daha təsdiq edir. Dünyada ən gəlirli biznes növlərindən biri kimi çıxış edərək, turizm büdcənin maliyyələşdirilməsinin mühüm mənbələrindən biri hesab olunur. Beynəlxalq turizm bazarı xarici valyuta daxilolmalarının stimullaşdırılmasını, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsini, onların rifahının artırılmasını və şəxslərarası əlaqələrin genişlənməsini təmin edərək ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında güclü faktor kimi çıxış edir. Belə ki, hər bir turist

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

obyektinin tikilməsi əlavə kapital qoyuluşuna, qeyri-dövlət maliyyə resurslarının turizmə axınına səbəb olur. Təsərrüfat formaları olaraq turist birjalarında, müəssisə və turist məhsulunun istifadəçi üçün zəruri olan resursların artması və onların strukturunun dəyişməsi vacibdir. Sahibkarlığın ilkin strukturu, onun perspektiv dəyişməsi üçün baza yaradır. Müştərək müəssisələr formasında sahibkarlıq inkişafı bəzi layihələrin uzun müddətli icarəyə götürülməsi və rekonstruksiyası sahibkarlığın inkişafına əsas verir.

Bir faktı da qeyd edək ki, adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artım dinamikasına ölkədə yeni iş yerlərinin yaradılması amili mühüm təsir göstərir. Belə ki, regionlarda mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixracyönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına nail olmaq məqsədilə turizm dünya iqtisadiyyatında ən gəlirli sahələrdən birini tutur. Neft, tibb, maşınqayırma sahəsindən sonra dördüncü ən gəlirli sahələrdən biridir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bu sahəni inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əlbəttə, bu, təbii bir haldır çünki, təkcə neft sahəsi ilə inkişaf etmək olmaz və qeyri-neft sektorunun inkişafı vacibdir. Aparılan iqtisadi islahatlar hamısı buna istiqamətlənmişdir. Ölkənin coğrafi mövqeyini, iqlim mühitini nəzərə alaraq, turizmin bir çox növlərinin inkişafı üçün potensial mövcuddur. Ümumiyyətlə, bu potensialın reallaşdırılması üçün dövlət və özəl sektorların davamlı dəstəyi vacib faktorlardandır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, ölkəmiz böyük turizm potensialına malik olmasına baxmayaraq, onun çox az bir hissəsindən istifadə olunur.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Hazırda AR regionlarının və bütövlükdə ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Kənd turizminin inkişafı iri kapital qoyuluşu tələb etmir, lakin ciddi planlaşdırma və proqramlaşdırmaya ehtiyac duyur. Azərbaycan Respublikasının kənd turizminin potensialı mütəmadi olaraq dəyərləndirilməlidir. Kənd turizminin sosial inkişafının təmin edilməsinin çoxlu üstün cəhətləri mövcuddur. Son illərdə bu regionlarda kiçik mehmanxana tipli istirahət mərkəzləri, qonaq evləri tikilmiş və turistlərin istifadəsinə verilmişdir. Quba-Xaçmaz turizm sahəsi kimi formalaşmasına təsir edən əsas aparıcı amil - meşələrin, Xəzər sahillərinin, ekoloji təmiz havanın, inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinin, bağçılığın və heyvandarlığın mövcudluğu sayılır. Eyni zamanda Quba rayonunun, Qusarın, Laza kəndinin dağlıq əraziləri, Böyük Qafqaz dağlarından keçən keçidlər, turizm üçün unikal şərait yaradır. Respublikamızda yaradılmış Sağlamlıq və Termal Turizmə dəstək Assosiasiyası sağlamlıq ocaqlarının yerləşdiyi ərazisi, sağlamlıq mərkəzlərində müxtəlif əyləncə proqramları, ətraf əraziyə ekskursiyaların təşkili, müalicə xidmətləri haqqında, xidmət personalı haqqında məlumatlar yerləşdirilmişdir, kataloqlar hazırlanması işində fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda, müalicə ehtiyatlarının yerləşdiyi əraziləri göstərən xəritə də hazırlanır. Azərbaycanda kurort işinin təşkili və inkişaf etdirilməsi istiqamətində dövlət siyasəti həyata keçirilir. İnsanların istirahəti, müalicəsi, sağlamlığının təmin edilməsi baxımından önəmli rol oynayan sanatoriya və kurortlar əhalinin məşğulluğunun artırılması, regionun sosial-iqtisadi inkişafının, infrastrukturun, xidmət və digər sahələrin inkişafında da önəmli rol oynayır. Ölkəmizin beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün Qalaaltı, Naftalan və Duzdağ kurortlarının beynəlxalq sertifikatlaşmadan keçməsi təmin ediləcəkdir. Azərbaycanı turizmin inkişafı üçün əlverişli şəraiti olan ölkə kimi dünyada tanıtmaq məqsədilə yeni brendlərin reklam-təbliğat və

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

məlumat-sorğu fəaliyyətinin keçirilməsi, beynəlxalq proqramlar çərçivəsində regional mədəni turizm marşrutlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi və turizm inkişafı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi prioritet istiqamətlərdən hesab olunur.

Turizm-rekreasiya zonalarının hüquqi statusunu müəyyənləşdirmək, turizm zonalarının və turist marşrutlarının müəyyən olunmasını təmin etmək, turizm xidməti üzrə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanmasına və tədbiq edilməsinə nail olmaq əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda turizm sahəsində çalışan insanların peşə hazırlığı səviyyəsini artırmaq və turizm sahəsində zəngin kadr hazırlığı sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmək, turizm ehtiyatlarının qorunmasını təmin etmək və bu ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyini artırmaq lazımdır. Tədqiqatın nəticələrindən bəlli olur ki, turizm xidməti bazarının inkişafı bütün iştirakçıların gəlirlərinin artmasına kömək edəcək və bununla da yeni sahibkarlar tərəfindən təmsil olunan təsərrüfat subyektləri üçün bu sahənin yüksək gəlirliliyini təmin edəcəkdir. Azərbaycan təbii gözəllikləri, tarixi və mədəni sərvətləri ilə əhəmiyyətli turizm potensialına malikdir. Buna görə də davamlı turizmin inkişafı və təbiəti mühafizə səylərinin artacağı gözlənilir. Yerli hökumətlər turizm sektorunda ətraf mühitə təsirləri minimuma endirən siyasət və təcrübələri təşviq etməlidirlər. Eyni zamanda, davamlı turizm sertifikatları və eko-etiket tətbiqləri təşviq edilməlidir.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 88-92**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 88-92**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Mirzəmməd Həsənov
Lənkəran Dövlət Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
http://orcid.org/0009-0005-6869-7355
mirzehesenov1997@gmail.com
Rəhim Bilalov
Lənkəran Dövlət Universiteti
baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
http://orcid.org/0009-0005-6869-7355
rahim19511951@gmail.com
Eminağa Axundov
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
http://orcid.org/0009-0007-6886-5421
axundoveminaga1991@gmail.com

"Repeat breeder-Təkrar damazlıq" inəklərdə qısırlığa səbəb olan genital kanal infeksiyaları və antibiotiklərə qarşı davamlılıq

Açar sözlər: *xəstəlik, qısırlıq, törədici, balalıq, reproduktiv, ginekoloji xəstəliklər, analiz, diaqnoz, preparat, müalicə, antibiotiklər*
Keywords: *disease, infertility, causative agent, childbearing, reproductive, gynecological diseases, analysis, diagnosis, preparation, treatment, antibiotics*

Reproduktiv səmərəlilik bütün dünyada inəklərdə ömür boyu davam edən məhsuldarlıq üçün vacib meyardır. Reproduktiv effektivliyin azalmasının ən mühüm səbəbi çoxalma orqanla-

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 88-92**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 88-92**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

rının pozğunluqlarıdır. Məlumdur ki, reproduktiv göstəriciləri zəif olan südlük mal-qara təsərrüfatlarında doğuşlar arası interval artır, balaların sayı azalır, hər bir boğaz inəyə görə süni mayalanmaların sayı artır. Reproduktiv funksiyaların infeksiya, genetik faktorlar, yemləmə və hormonal dəyişikliklərdən təsirləndiyi bildirilir. Xüsusilə damazlıq məqsədli mal-qara yetisdiricilərinin qarşılaşdıqları əsas problem, reproduktiv effektivliyin aşağı olmasına və balalama intervallarının uzadılmasına səbəb olan multifaktorial səbəblərdən yaranan "Təkrar damazlıq sindromu"dur. Ciddi iqtisadi itkilərə səbəb olan "Repeat breeder" sindromu əhəmiyyətli heyvandarlıq problemidir.

Südlük mal-qara təsərrüfatlarında ən azı bir dəfə bala vermiş, cinsi dövranı nizamlı olan, heç bir reproduktiv patologiyası olmayan, on yaşından kiçik olan inək məhsuldar öküzlə cütləşdirilir, ya da üç dəfə yüksək keyfiyyətli sperma ilə mayalanan və gəzinti problemi olmayan, lakin boğaz qalmayan inəklər "Təkrar Yetişdiricilər" (RB) kimi müəyyən edilir. Təkrar yetişdiricilərlə diaqnoz qoyulan inəklərdə genital kanal infeksiyalarının diqqətdən kənarda qalmaması lazımdır. Xüsusilə təkrar yetişdiricilərin ən mühüm potensial səbəblərindən biri patoloji endometritdir. Doğumdan sonra bakterial çirklənmənin reproduktiv orqan funksiyalarına mənfi təsirləri haqqında məlumatlı olmaq vacibdir. İnəklərin vaginal axıntısında ən çox aşkar edilən mikroorqanizmlər arasında Streptococcus sp., Staphylococcus spp., Enterococci və Enterobacteriaceae qeyd edilmişdir.

Antibiotiklər, antiseptik məhlullar və hormonlar, genital axıntı infeksiyalarına qarşı və təkrar damazlıq xəstəliyinə, eləcə də qısırlığa səbəb olan hallarda məhsuldarlığı artırmaq üçün geniş istifadə olunur. Bəzi hallarda antibiotiklər təkrar damazlıq inəklərdə mayalanmadan sonra 24 saat ərzində, həmçinin, mayalanmadan əvvəl istifadə olunur. Gentamisin, tetrasiklin,

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

xloramfenikol, penisilin, streptomisin, kanamisin, neomisin, oksitetrasiklin, eritromisin və ampisilin kimi aktiv maddələrə antibiotik həssaslığının xəstəliyin təkrar bakteriya diaqnostikasından sonra aparılan antibioqrammalarda aşkar edildiyi bildirilir. Bütün dünyada heyvandarlıqda ən mühüm məsələ çoxalmanın davamlılığıdır. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən məqsəd optimal müddət ərzində boğazlığa nail olmaq və yeni nəsillər yetişdirməkdir. Südçülükdə qısırlıq və xüsusilə də "Təkrar Yetişdirici Sindromu" tez-tez müşahidə olunur ki, bu da hər il buzov əldə etməkdə uğursuzluğa səbəb olur və bu, əhəmiyyətli iqtisadi itkilərə səbəb olur. İnək vaginasının mikrob populyasiyası ətraf mühitdən keçə bilən artan çirklənmə səbəbindən, balalıq da daxil olmaqla, reproduktiv sistemin digər hissələri ilə müqayisədə bakterial müxtəliflik analizlərdə aşkar görünür. Sağlam inəyin vaginal selikli qişası aerob, fakultativ anaerob və məcburi anaerob mikrobların balanslaşdırılmış və dinamik tərkibi ilə kolonizasiya olunur. İnəkləri təkrar damazlıq sindromuna meyilləndirən amillərlə yanaşı, cinsiyyət orqanlarının infeksiyalarının da qısırlığa səbəbi kimi qəbul edilməlidir. Patogen və qeyri-patogen bakteriyalar balalığın anormal mühitinə, balalığın iltihabına, balalığın endometriumunda patoloji zədələnmələrə və embrionun ölümünə səbəb olur. Bacteroides, Helococcus, Prevotella, Porphyromonas və Fusobacterium endometritlə əlaqəli vaginal mikrobiatlar xüsusi qeyd olunmalıdır (Lobago, Bekana, Gustafsson, Kindahl, 2006).

Mal-qaranın reproduktiv həyatı boyunca müxtəlif dövrlərdə kommensal və ya patogen bakteriyaların müəyyən edilməsi, reproduktiv müvəffəqiyyət və uğursuzluğu anlamaq üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vaginal mikrobiomda fərqlər hətta primipar və çoxbaşlı mal-qara arasında da aşkar edilmişdir. Reproduktiv pozğunluqları olan inəklərdə 16S RNT ardıcıllığı ilə identifikasiya Ureaplasmanın ən çox yayılmış nəsillərdən biri olduğunu göstərir və bu tapıntı müxtəlif tədqiqatlarda

təkrar-təkrar qeydə alınıb (Sarıbay, Köse, Yılmaz, 2018). Bu onu deməyə əsas verir ki, Ureaplasma Mollicutes sinfinə və Tenericutes filumuna aid olan Mycoplasma ilə sıx əlaqəyə malik olduğuna görə mal-qaranın müxtəlif reproduktiv problemləri ilə birbaşa əlaqələndirilir. Tədqiqatlarda aerob-oksigenli şəraitdə böyüyən bakteriyalar adi mədəni üsullarla müəyyən edildiyi üçün mikrobiotadan heç bir Ureaplasma və ya Mikoplazma, hətta mövcud olsa belə, təcrid edilməmişdir. Bundan əlavə, cinsiyyət orqanlarında subklinik əlamətlərin və iltihabın bəzən sperma nəqlinə mənfi təsir göstərdiyi və mayalanmanın qarşısını aldığı bildirilmişdir (Lopez-Gaitus, Garcia-Ispierto, 2020). Genital axintıda seliyin tərkibi və konsentrasiyası reproduktiv sistemin tsiklikliyindən və sağlamlıq vəziyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Normal şəraitdə vaginal selik ekosistemin ekzogen patogenlərinə qarşı maneə rolunu oynayır, xüsusən də bakteriyaları tutan və onların spesifik antikorlara bağlanmasını asanlaşdıran fermentlərin fəaliyyəti ilə təsir göstərir. Genital axıntıda bakterial populyasiyaların olmasının bu selikdən, həmçinin dövran edən steroid hormonların varlığından asılı olduğu nəzəri cəlb edir. Belə hallar, doğuşdan sonra və ya digər yollarla genital sistemə daxil olan bakteriyaların səbəb olduğu çirklənmə və bu bakteriyaların orada kolonizasiyası hipofiz vəzindən luteinləşdirici hormonun (LH) sərbəst buraxılmasını maneə törədir. Vaginal mikrobiota, həvəsəgəlmə dövrü zamanı steroid hormonlarının sərbəst buraxılmasından təsirlənir, məhsuldarlığa təsir göstərir və iqtisadi itkilərə səbəb olur. İnfeksiya hallarında müvəffəqiyyətli müalicə yalnız mikrobiotanın hərtərəfli müəyyən edilməsi və düzgün antimikrobiyal antigendən istifadə etməklə əldə edilə bilər.

Nəticədə, təkrar seleksiyaçı xəstəliyinin səbəblərindən biri olan aerob infeksion agentlər müəyyən edilmiş və onların antibiotiklərə davamlılıq profilləri yaradılmışdır. Bu, müəyyən

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

edilmiş infeksion agentlərin törətdiyi təkrar damazlıq hallarında müalicə prosesinin uğur qazanmasına, südlük inəklərdə reproduktiv davamlılığın təmin edilməsinə və iqtisadi itkilərin qarşısının alınmasına tövfə verəcək.

Ədəbiyyat

1. Lobago, F., Bekana, M., Gustafsson, H., Kindahl, H. (2006). Reproductive performances of dairy cows in smallholder production system in Selalle, Central Ethiopia. *Trop Anim Health Prod*, 38(4): 333- 42.
2. Lopez-Gaitus, F., Garcia-Ispierto, I. (2020). Treatment with an elevated dose of the GnRH analogue dephereline in the early luteal phase improves pregnancy rates in repeat-breeder dairy cows. *Theriogenology*, 155: 12-6.
3. Sarıbay, M.K., Köse, A.M., Yılmaz, M.A. (2018). Repeat breeder ineklerin tedavisinde GnRH ve Gonadotropinlerin (LH, hCG, PMSG) kullanımı. *Lalahan Hay Araşt Enst Derg*, 58(1): 34-4.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 93-95**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 93-95**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Rəhim Bilalov
Lənkəran Dövlət Universiteti
baytarlıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
http://orcid.org/0009-0005-6869-7355
rahim19511951@gmail.com
Mirzəmməd Həsənov
Lənkəran Dövlət Universiteti
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
http://orcid.org/0009-0005-6869-7355
mirzehesenov1997@gmail.com
Eminağa Axundov
Lənkəran Dövlət Universiteti
magistrant
http://orcid.org/0009-0007-6886-5421
axundoveminaga1991@gmail.com

Buğalarda qısırlığa səbəb olan amillər və qısırlığa qarşı müalicə tədbirləri

Açar sözlər: *xəstəlik, qısırlıq, törədici, genital orqan, infeksiyalar, androloji xəstəliklər, analiz, diaqnoz, preparat, müalicə*
Keywords: *disease, infertility, fertility, genital organ, infections, andrology, diseases, analysis, diagnosis, preparation, treatment*

Erkək buğalarda qısırlıq çoxalma qabiliyyətinin azalması və ya itməsidir. Bu vəziyyət sperma istehsalı və ya keyfiyyəti ilə bağlı problemlər, hormonal balanssızlıqlar, genetik faktorlar, infeksiyalar, xayalar, toxumluq və toxumluq artımlarındakı anomaliyalar, eləcə də reproduktiv sistemdəki bir sıra funksional problemlər də daxil olmaqla, müxtəlif səbəblərdən yarana bilər.

Erkək buğalarda sonsuzluğun səbəbləri: sperma istehsalının pozulması: aşağı sperma sayı (oligozoospermiya), aşağı sperma hərəkətliliyi (astenozoospermiya), sperma qüsurları (teratozoospermiya)

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

və ya sperma olmaması (azospermiya) kimi vəziyyətlər sonsuzluğa səbəb ola bilər.

Toxumluq problemləri: varikosel (xayalarda genişlənmiş damarlar), xayaların burulması (xayanın burulması), kriptorxizm (enməmiş xaya), şişlər və infeksiyalar sperma istehsalına və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Hormonal balanssızlıqlar: testesteron, FSH və LH kimi reproduktiv hormonların çatışmazlığı və ya artıqlığı sperma istehsalına təsir göstərə bilər.

Reproduktiv sistem problemləri: sperma kanallarında maneələr, infeksiyalar və ya struktur problemləri spermanın xaric olmasına mane ola bilər.

Genetik faktorlar: bəzi genetik xəstəliklər sperma istehsalını və ya keyfiyyətini poza bilər, bu da qısırlığa səbəb ola bilər.

İmmunoloji faktorlar: spermatozoidlərə qarşı antigenlərin inkişafı spermanın hərəkətliliyini və mayalanma qabiliyyətini azalda bilər.

Ətraf mühitin mənfi təsirləri: yüksək temperatur, toksinlərə məruz qalma və radiasiya kimi ətraf mühit faktorları sperma keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

Yemləmə: Qeyri-adekvat balanslaşdırılmamış yemləmə, xüsusən də müəyyən vitamin və mineral çatışmamazlıqları sperma keyfiyyətinə təsir edə bilər.

Diaqnoz: fiziki müayinə: xayaların, xayanın və reproduktiv orqanların müayinəsi aparılır. Spermatoqramma: sperma sayı, hərəkətliliyi, morfologiyası (forma) və digər parametrlər qiymətləndirilir. Hormonal testlər: Qan testləri hormonal balans çatışmazlıqlarını qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Genetik testlər: lazım gələrsə, genetik testlər edilə bilər.

Müalicə: qısırlığın müalicəsi əsas səbəbdən asılı olaraq dəyişir. Bəzi hallarda müalicə mümkün ola bilər, bəzilərində isə mümkün deyil. Müalicə seçimlərinə dərmanlar, cərrahi müdaxilələr və köməkçi reproduktiv texnologiyalar (məsələn, in vitro eksperimental laboratoriya şəraitində orqanizmdən kənarda gübrələmə) daxil ola bilər.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Hormonal və genetik testlər erkək heyvanlar üzərində aparılan əsas testlərdir. Diaqnoz xayaların ultrasəs müayinəsi, prostat vəzinin və sperma kanallarının rektal ultrasəs müayinəsi kimi görüntüləmə üsulları vasitəsilə də qoyulur. Müalicəyə başlamazdan əvvəl reproduktiv xəstəliklərin mütəxəssisi tərəfindən erkək buğaları hərtərəfli müayinədən keçirmək vacibdir. Bu müayinə qısırlığa səbəb olan amilləri müəyyən edəcək və ən uyğun müalicə üsulunu seçəcək. Müalicəni baytarın tövsiyələrinə uyğun olaraq diqqətlə izləmək lazımdır. Bəzi hallarda bir neçə müalicə üsulunun birləşməsi lazım ola bilər. Qısırlığın müalicəsində müvəffəqiyyət ehtimalı səbəbə və müalicənin necə erkən başladığına görə dəyişə bilər.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 96-99**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 96-99**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Aidə Nəsirova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
doktorant
https://orcid.org/0009-0000-7743-6169
nesirovaaide1998@gmail.com

Fizikanın tədrisində "Keys texnologiyası"ndan istifadənin əhəmiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *Keys texnologiyası, keys tədqiqatı, analitik və tədqiqatçılıq bacarığı, real, öyrənmə*
Keywords: *Case technology, case study, analytical and research skills, real, learning*

Çağdaş dövrdə elm və texnologiyanın sürətli şəkildə inkişaf etməsi təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Hal-hazırda şagirdlərin fəal iştirakına əsaslanan, onların problem həlletmə, analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirən müasir pedaqoji texnologiyalar günbəgün artmaqdadır. Bu kontekstdə məhz respublikamızda çox-çox yeni hesab edilən və xüsusilə təbiət fənlərinin, o cümlədən fizikanın tədrisində böyük əhəmiyyətə sahib ola biləcək "Keys texnologiyası" önəmli rola malikdir. Buna səbəb odur ki, fizika fənni təkcə nəzəri biliklərin məcmusu deyil, o, ətraf aləmdə baş verən hadisə və proseslərin izahını, hər hansı bir problemli situasiyanın səmərəli şəkildə həllini, yaxşı inkişaf etmiş analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını tələb edən fundamental bir elmdir. Şagirdlərin vacib bilikləri gündəlik həyatla əlaqələndirərək mənimsəməsi onların həm fənnə olan marağını artırır, həm də öyrənmənin daha davamlı olmasına zəmin yaradır. Buna görə də, Keys texnologiyası real problemlərin müzakirəsi və həlli yolu ilə dərslərin keyfiyyətini, eyni zamanda effektivliyini artırmaq üçün mühüm bir vasitədir.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Keys texnologiyasının əhəmiyyəti. Keys tədqiqatları məzmun baxımından zəngindir və bu tədqiqatlar təlim məqsədləri ətrafında qurulur. Bu, şagirdlərə hər hansı bir problemi araşdıran zaman izah edilən mövzunu anlamağa kömək edir. Keys tədqiqatları öyrənməni gücləndirir və şagirdləri təlim-tədris prosesinə cəlb edir. Bu tədqiqatlar kiçik qruplarla iş zamanı şagirdlərin öyrənməsini asanlaşdırır və təlim nəticələrinə nail olmağa kömək edir. Şagirdlər problemi həll edərkən yeni biliklər qazana bilirlər. Keys tədqiqatları öyrənmə prosesini asanlaşdırır və dərindən öyrənməni təmin edir və onlardan istifadə şagirdlərin tənqidi düşünmə, analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını artırır və onları fəal öyrənməyə təşviq edir. Keys tədqiqatları problemin həlli üçün lazım olacaq bacarıqların inkişafını təmin edir və şagirdlər arasında ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir, şagirdlərin öz-özünə öyrənmə vərdişlərini inkişaf etdirir.

Keys tədqiqatları fənlərarası öyrənməni asanlaşdırır və şagirdləri sinif fəaliyyətlərində iştirak etməyə həvəsləndirir, öyrənməni təşviq edir. Belə tədqiqatlar şagirdlərə əsas anlayışları dərk etməyə kömək edir.

Keys texnologiyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri: Reallığı əks etdirir; Şagirdləri ömür boyu öyrənməyə hazırlayır; İnduktiv düşüncə prosesini aşılayır; Analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını formalaşdırır; Şagirdlərin fəal iştirakı təmin olunur; Şagirdləri həvəsləndirir; Anlayışların başa düşülməsini kəskinləşdirir.

İndi isə dərs prosesində Keys texnologiyasının yuxarıda sadalanan əhəmiyyətini və səciyyəvi xüsusiyyətlərini şagirdlərə aşılaya biləcək keys nümunəsinə baxaq. Təklif etdiyimiz keys tapşırığı IX sinif - “Radioaktivlik” mövzusuna aiddir. Mən müəllim olaraq bu keysi şagirdlərə təqdim edib müsbət nəticələrlə qarşılaşmışam.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Keys tapşırığı 1. "Təhlükəli tapıntı"

Kənd məktəbinin yaxınlığında tikinti işləri zamanı fəhlələr torpağın altından metal bir qutu tapırlar. Qutunun içində parıldayan, nazik folqaya bənzər maddə var. Maddə toxunularkən istilik verir və çox yüngüldür. Tikinti ərazisində işləyən fəhlələrdən biri bunu evə aparır, bir neçə gündən sonra isə özündə halsızlıq, baş ağrısı və ürəkbulanma hiss edir. Bu hal məktəb şagirdlərinin də diqqətini çəkir və hadisə məktəbdə müəllimlərlə müzakirə olunur.

Mümkün suallar: *1.Maddənin radioaktiv olması ehtimalı nə dərəcədədir? 2.Radioaktiv maddələrlə təmasın nəticələri nə ola bilər? 3. Bu hadisədə kim necə davranmalıdır?*

Keys tapşırığı 2. "Təhlükəli maddənin aşkarlanması"

Bir məktəbdə köhnə fizika laboratoriyasının küncündə möhürlənmiş metal qab tapılır. Qabın üzərində "radioaktiv" nişanı var. Laboratoriya işçiləri həmin materialın növünü və təhlükəlilik dərəcəsini müəyyən etməlidirlər. Tədqiqat zamanı məlum olur ki, maddə şüalanma yayır, lakin bu şüalar müxtəlif qalınlıqdakı materiallardan keçmə qabiliyyətinə görə fərqlənir. Belə ki, şüalardan birini kağız maddə tam bloklayır, digər şüanın alüminium lövhə bir hissəsini saxlayır və sonuncu şüanı qurğuşun zəiflədir, amma tam bloklamır.

Mümkün suallar və tapşırıqlar: *1. Bu maddənin hansı tip radioaktiv şüalanma yaydığı müəyyən edin. 2. α, β və γ şüalanmalarının xüsusiyyətlərini müqayisə edin. 3. Bu tip maddə ilə işləyərkən hansı qoruyucu tədbirlər görülməlidir?*

Fizikanın tədrisində şagirdlərin analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafında tətbiq edilən Keys texnologiyası şagirdlərə materialları dünyadakı real vəziyyətlə əlaqələndirərək daha dərindən öyrənmə qazandırır. Bu texnologiya şagirdlərin analitik və tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların problem həlletmə bacarıqlarını, tənqidi düşünmə bacarıqlarını və əməkdaşlıq bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Keys tex-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

nologiyası şagirdlərə sadəcə nəzəri biliklər qazandırmır, o, eyni zamanda bu biliklərdən istifadə edərək şagirdləri təcrübə aparmağa təşviq edir. Beləliklə, şagirdlər fizika fənnini sadəcə nəzəri məlumatlarla zəngin bir elm kimi deyil, həyatlarının müxtəlif zamanlarında istifadə edə biləcəkləri köməkçi və vacib bir vasitə olaraq görməyə başlayırlar.

Elm və Təhsildə Müasir Tələblər **XV Tezislər Toplusu / 100-103**
Modern Requirements in Science and Education **XV Theses Collection / 100-103**
https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Рена Сулейманова
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
https://orcid.org/0009-0009-3672-6683
rena.suleymanova.82@mail.ru

Сравнительная характеристика анатомического строения листьев некоторых видов древообразующих пород, произрастающих в Азербайджане

Ключевые слова: *бук, фисташка, лист, черешок, анатомическое строение*
Açar sözlər: *fistıq, püstə, yarpaq, ləçək, anatomik quruluş*
Keywords: *beech, pistachio, leaf, petiole, anatomical structure*

Анатомическое исследование листовой пластинки и черешка бука восточного (*Fagus orientalis*) и фисташки туполистной (*Pistacia mutica*) было проведено на кафедре «Биологии» Азербайджанского Государственного Аграрного Университета. Образцы собраны в естественных условиях: бук — в Гей-Гельском заповеднике, фисташка — в Турианчайском. Целью исследования является изучение морфо-анатомических особенностей листьев бука и фисташки, а также выявление диагностических признаков и приспособленности этих видов к аридным условиям.

Листья собирались с верхнего, среднего и нижнего ярусов, фиксировались в 75%-ном этаноле. Срезы готовили по стандартной методике, окрашивали сафранином и фиксировали глицерин-желатином. Для анализа тканей применяли флороглюцин, йод в йодистом калии, судан III,

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

хлорное железо. Исследования проводились на микроскопах Biolam, Zeiss и NLCD-307B.

Проведённые анатомические исследования дали следующие результаты:

Бук восточный (*Fagus orientalis*). Молодые листья покрыты шелковистым опушением вдоль краёв и жилок, защищая от солнца. Жилкование перисто-сетчатое, центральная жилка выражена с выступами сверху и снизу. Эпидермис однослойный с толстой кутикулой, клетки плотно прилегают, нижний эпидермис отличается меньшими размерами клеток и толстыми стенками. Листья гипостоматические (устьица только снизу), устьица аномоцитные, овальные.

Световые листья (верх кроны) дорзовентральные, с палисадной и губчатой хлоренхимой. Палисадная паренхима состоит из 2–3 слоев удлинённых клеток (66 мкм ± 20), губчатый мезофилл рыхлый, с межклетниками. Толщина световых листьев 154 мкм ± 50.

Теневые листья (низ кроны) тоньше (112 мкм ± 30), с эпидермисом 9 мкм ± 3 (верх) и 7 мкм ± 2 (низ). Клетки овально-вытянутые, стенки нижнего эпидермиса сильно извилистые. Палисадная паренхима отсутствует или представлена одним слоем. Мезофилл разделён на крупноклеточную (34 мкм ± 15, 2–3 слоя) и мелкоклеточную (56 мкм ± 10, 3–4 слоя) паренхиму с большими межклетниками.

Фисташка туполистная (*Pistacia mutica*). Листья опадающие, непарноперистые, с пятью эллиптическими или яйцевидными листочками с тупой верхушкой. Верхняя сторона блестящая, светло-зелёная, нижняя — сизоватая. Длина листьев верхнего яруса ~2,5 см, нижнего ~1,5 см. Эпидермис однослойный с толстой кутикулой, клетки с толстыми стенками, без хлорофилла. Лист гипостоматичный: устьица овальные, аномоцитные, только снизу. Верх-

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

ний эпидермис с крупными клетками, содержит небольшое количество трихом.

Мезофилл дорзовентральный: палисадная паренхима состоит из двух рядов крупных хлорофиллоносных клеток на верхней стороне, губчатая — из 5–6 рядов клеток снизу. В мезофилле есть эфирные масла, друзы, боковые коллатеральные пучки.

Центральная жилка ближе к верхней стороне, окружена склеренхимой, проводящий пучок закрытый коллатеральный с 5-6 рядами сосудов ксилемы и ситовидными трубками флоэмы с вместилищами выделений. Листья и черешки содержат дубильные вещества, их количество возрастает при образовании галлов.

Черешок овальной формы с толстой кутикулой, однослойным эпидермисом с немногочисленными волосками. Под ним находится субэпидермальным слой с хлорофиллом, уголковая колленхима в 5 слоёв. Участки хлоренхимы на верхней стороне участвуют в фотосинтезе.

Проведённое сравнительное анатомо-морфологическое исследование показало: что у бука восточного (*Fagus orientalis*) листья простые, перисто-сетчатые, с выраженной центральной жилкой и опушением. Световые и теневые листья различаются по толщине и строению мезофилла. Эпидермис однослойный с кутикулой, устьица овальные, аномоцитные, только снизу. Листья фисташки туполистной (*Pistacia mutica*) - непарноперистые, дорзовентральные, с преобладанием столбчатой паренхимы. Эпидермис однослойный с толстой кутикулой, устьица овальные, гипостоматичные. Мезофилл содержит эфирные масла и друзы. Центральная жилка расположена ближе к верхней стороне, проводящие пучки коллатеральные. Листья богаты дубильными веществами.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Оба вида имеют схожую базовую анатомическую структуру, но отличаются по некоторым признакам: если у бука листья толще и дифференцированы на световые и теневые типы, то у фисташки мезофилл более однороден и содержит эфирные масла.

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

Камила Исрафилли
Бакинский Государственный Университет
магистрант
https://orcid.org/0009-0002-2017-7973
israfillikamila@gmail.com

Влияние нуклеотидного контента на трансляцию

Ключевые слова: *аденин, трансляция, мРНК, полисомная, моносомная*
Açar sözlər: *adenin, translyasiya, mRNT, polisomal, monosomal*
Keywords: *adenine, translation, mRNA, polysomal, monosomal*

В работе исследован второй этап биосинтеза белка – трансляция – на модели *Arabidopsis thaliana*, состав нуклеотидов аденина (A) в регуляции этого процесса. Для поиска регуляторных элементов были использованы транслятомные данные по *A. thaliana*, полученные путем секвенирования полисомной и моносомной фракций РНК. На их основе была определена встречаемость изоформ, на основе которой впоследствии был проведен сравнительный анализ нуклеотидного контента различных регионов: CDS, 5′ UTR, 3′ UTR.

Использование аналитических инструментов платформы JetGene позволило выявить закономерности, указывающие на влияние аденина в обеспечении стабильности мРНК и адаптивной настройки экспрессии генов у *Arabidopsis thaliana*.

Анализ распределения нуклеотида аденина (A) в транскриптах с различной трансляционной активностью показал следующие закономерности:

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

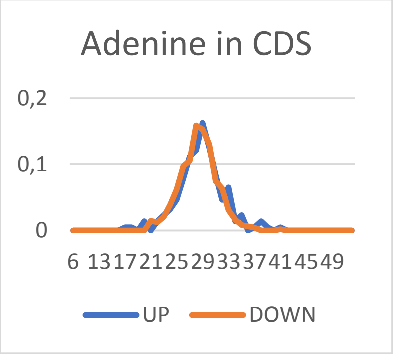

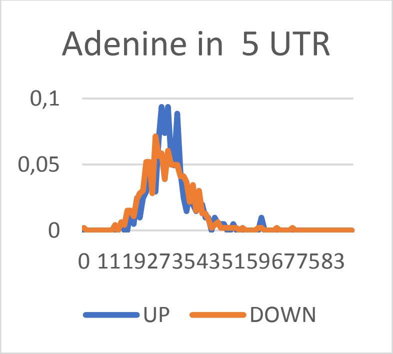

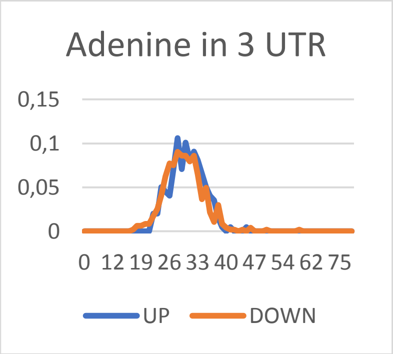

Рисунок 1.

Распределение транскриптов UP (высокая) и DOWN (низкая) активность по содержанию Аденина в кодирующей последовательности (CDS).

Рисунок 2.

Распределение транскриптов UP (высокая) и DOWN (низкая) активность по содержанию Аденина в последовательности (5′ UTR)

Рисунок 3. Распределение транскриптов UP (высокая) и DOWN (низкая) активность по содержанию Аденина в последовательности (3′ UTR)

https://doi.org/10.36719/2789-6919/2025/XV

В обеих выборках (см. рис.1) наблюдается выраженный пик содержания аденина в центральной части CDS (позиции ~27–32).

В транскриптах (см. рис. 2) UP содержание аденина в 5′-UTR выше, особенно на участке ~21–39 позиций. Это может свидетельствовать о роли аденина в 5′-UTR как положительного регулятора инициации трансляции. Содержание аденина (см. рис. 3) в UP выше в пиковых участках (~25–35 позиций). Это может быть связано с повышенной стабильностью мРНК.

Транскрипты с высокой трансляционной активностью (UP) демонстрируют повышенное содержание аденина в ключевых регуляторных участках (CDS, 5′- и 3′-UTR), по сравнению с транскриптами с низкой активностью (DOWN). Это позволяет предположить, что аденин участвует в формировании структурных и последовательностных сигналов, способствующих эффективной трансляции у *Arabidopsis thaliana.*

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Günel Allahverdiyeva
Məlumat xarakterli mətnlərin tərcüməsi 7
Sevinc Abdullayeva
Münasibətlər mədəniyyəti 11
Sevda Ağayeva
Rəqəmsal resursların düzgün idarə olunması 14
Arzu Huseynli
Differentiation for Diverse English Learners 18
Zərifə Musayeva
Müəllim-şagird münasibətləri və şəxsiyyətə təsiri 22
Aygün Musayeva
Rəqəmsal texnologiyaların uşaqların psixososial
inkişafına təsiri 26
Rəfail Həsənli
Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə
iqtisadi əməkdaşlığı 29
İlahə Zeynallı
Azərbaycanda bank sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri ... 34
Vüsal Səfərov
Kiçik yaşlı məktəblilərdə fiziki tərbiyənin formalaşdırılması
yolları 38
Gəray Əsədov
Bank fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi 42
Emin Rzayev
Təhsildə və gənclər siyasətində hərbi-idman yönümünün
gücləndirilməsi 47

Türkan Adıgözəlova
Bankların kapitallaşmasının iqtisadi artıma təsiri 50
Ayan Quliyeva
Kiçik və orta biznesin iqtisadiyyatda rolu və yeri 54
Nihat Kərimli
Makroiqtisadi amillərin büdcə sisteminin dayanıqlığına
təsiri 59
Raul Ələkbərli
İstehlak bazarının səmərəli infrastruktur təminatında
logistika sisteminin rolu 64
Rəsul Abbasov
Kredit təşkilatlarında maliyyə menecmentinin inflyasiyanın
idarə olunmasında rolu 69
Fərid Məmmədov
Dayanıqlı inkişaf və enerji siyasətində yaşıl enerjinin rolu 73
Murad Əlizadə
Müəssisələrdə vergi nəzarəti sistemlərinin təşkili
xüsusiyyətləri 78
Elvin Məmmədov
Azərbaycanda turizm xidməti bazarında sahibkarlığın
inkişafı 83

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Mirzəmməd Həsənov, Rəhim Bilalov, Eminağa Axundov
"Repeat breeder-Təkrar damazlıq" inəklərdə qısırlığa
səbəb olan genital kanal infeksiyaları və antibiotiklərə qarşı
davamlılıq 88
Rəhim Bilalov, Mirzəmməd Həsənov,Eminağa Axundov
Buğalarda qısırlığa səbəb olan amillər və qısırlığa qarşı
müalicə tədbirləri 93

Aidə Nəsirova
Fizikanın tədrisində "Keys texnologiyası"ndan istifadənin əhəmiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətləri 96
Рена Сулейманова
Сравнительная характеристика анатомического строения листьев некоторых видов древообразующих пород, произрастающих в Азербайджане 100
Камила Исрафилли
Влияние нуклеотидного контента на трансляцию 104

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.tedqiqat@aem.az

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 807 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: tezis.tedqiqat@aem.az

İmzalandı: 07.08.2025
Onlayn çap: 12.08.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 7 ç.v.
Sifariş: 74

"ZƏNGƏZURDA"
Çap Evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

Signed: 07.08.2025
Online publication: 12.08.2025
Format: 60/84, 1/16
Stock issuance: 7 p.s.
Order: 74

It has been published in the printing house
"ZANGAZURDA"
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru